

Schrijven aan boord van de VOC

Een onderzoek naar geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden in de achttiende eeuw

Beeld: Petrus Plancius geeft studenten les in het navigeren. Maker: David Vinckboons. Bron:

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/90026011?rpp=20&pg=2&ao=on&ft=science&pos=25>

Naam: Mathijs Gerritsen

Studentnummer: S4486730

Naam Begeleider: Dr. Christiaan van Bochove

Vak: Masterscriptie geschiedenis en actualiteit

Radboud Universiteit Nijmegen

Inhoudsopgave:

Hoofdstuk 1: Inleiding 3

1.1 Bronnen

1.2: Methode

Hoofdstuk 2: niveau van geletterdheid van Nijmeegse

VOC-opvarenden 19

**Hoofdstuk 3: Vertegenwoordiging van geletterdheid in de
verschillende beroepsgroepen 25**

Hoofdstuk 4: Onderzoeken naar vroegmoderne geletterdheid 33

Hoofdstuk 5: conclusie 42

Bibliografie 47

Bijlagen 49

Hoofdstuk 1: inleiding

Er is in naslagwerken over de sociaal-economische geschiedenis van Nederland aanzienlijk veel geschreven over de periode van de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC). De VOC werd in de zeventiende en achttiende eeuw een van de grootste werkgevers van Nederland.¹ Dit was ook niet verwonderlijk als we kijken naar hoeveel behoefte er aan arbeid was bij de VOC.

In de beginjaren van de VOC in de zeventiende eeuw verlieten ongeveer achtduizend mannen de Republiek, maar in de laatste decennia van de achttiende eeuw waren dat er al 70 tot 80 duizend.² In de periode 1700-1795 reisde 655.000 opvarenden verdeeld over 2950 reizen richting de Oost. Dat betekende dat er ongeveer 222 opvarenden per schip vertrokken vanuit de Republiek.³

Vooraf in de achttiende eeuw nam de vraag naar arbeid van de VOC sterk toe, dit gebeurde omdat de VOC op veel plaatsen arbeid nodig hadden.⁴ Dit had voornamelijk te maken met een tweetal zaken, namelijk dat er steeds meer schepen richting Azië gingen en dat de sterfte onder VOC-opvarenden sterk toenam. Dit zorgde ervoor dat de VOC steeds meer moeite kreeg met het vinden van genoeg manschappen.

Er vertrokken steeds meer schepen richting Azië. Dit waren niet alleen 'retourschepen' die goederen en personen moesten transporteren, maar ook kleinere schepen die vooral berichten overbrachten.⁵ In de achttiende eeuw verdubbelde het aantal opvarenden bij de VOC. De bezittingsgraad op de schepen steeg naar 180 tot 230 mannen per schip. Er werden al vanaf het einde van de zeventiende eeuw grotere schepen gebouwd, dit deden ze vooral omdat er in Azië een enorme behoefte was aan personeel. Dat was niet verwonderlijk gezien het aantal zieken en sterfgevallen bij een dergelijke reis.

Ongeveer 7% van de mannen die op zeereis ging naar Azië overleed al voor ze Kaap de Goede Hoop gepasseerd waren. Nog eens de helft van dit aandeel overleefde de tweede helft van de reis niet. Dit waren dan alleen doden aan boord, daar zaten nog niet de schepen bij die kapseide of geplunderd werden. Ongeveer 80-85% overleefde de reis naar

¹ J.R. Bruijn, 'De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, gezien in Aziatisch en Nederlands perspectief', *BMGN- Low Countries Historical Review* 91 (1976) 218-248, aldaar 219.

² Danielle van den Heuvel, *Bij uijtlandigheijt van haar man': echtgenotes van VOC-zeelieden, aangemonsterd voor de Kamer Enkhuizen (1700-1750)* (Amsterdam, 2005) 8.

³ Ton van Velzen, 'Uitgevaren voor de Kamers; 700.000 mensen overzee' in: J. Parmentier (red.), *Uitgevaren voor de kamer van Zeeland* (Zutphen, 2006) 11-31, aldaar 13.

⁴ Jan Lucassen, 'A multinational and its Labor Force: the Dutch East India Company, 1595-1795', *International Labor and Working-Class History* 66 (2004) 12-39, aldaar 14.

⁵ J.R. Bruijn, 'De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, gezien in Aziatisch en Nederlands perspectief', *BMGN- Low Countries Historical Review* 91 (1976) 218-248, aldaar 219-220

Azië, maar in Azië waren ze nog niet uit de zorgen. Tussen 1725 en 1786 stierven ongeveer 95 duizend VOC werknemers in Batavia. Dat betekende dus dat ongeveer 1500 VOC werknemers per jaar stierven in Azië.⁶

Het was dus duidelijk dat de VOC vooral in de achttiende eeuw een probleem had met het vergaren van genoeg manschappen. In het begin van de zeventiende eeuw werd het tekort aan personeel vooral opgevangen door mensen uit verder gelegen 'landgewesten'. Alleen in de achttiende eeuw onstond er een hogere werkloosheid in de zeegewesten, waardoor ook meer mannen uit Holland en andere zeegewesten bij de VOC gingen werken.⁷ Maar welke beeldvorming bestaat er in de historiografie over VOC-opvarenden en geletterdheid?

Vanaf de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw is er in de historiografie over VOC-opvarenden sprake van een overwegend negatieve beeldvorming. In 1976 schreef historicus J.R. Bruijn een artikel over de personeelsbehoefte van de VOC. Het beeld dat Bruijn schetste over VOC-opvarenden was vooral gebaseerd op het feit dat steeds meer ervaren zeelieden zich in Azië hadden gevestigd of tijdens de reis waren overleden. Hierdoor moest de VOC steeds vaker een beroep doen op zogenaamde 'onbevarenen'.⁸ Dit waren voornamelijk jonge arme jongens uit de laagste regionen van de samenleving, zoals weesjongeren, bedelaars en bedeeden, die geen ander keus hadden dan bij de VOC aan te monstren.⁹

Dit beeld werd versterkt door VOC-opvarenden af te schilderen als een aparte sociale groep. VOC-opvarenden zouden eigen kenmerken hebben, zoals een eigen taalgebruik, eigen rituelen, een aparte kledingstijl en een eigen manier van lopen.¹⁰ VOC-opvarenden zouden daarbij ook gerekruteerd worden uit de 'oneerlijke burgerbevolking' van de onderste lagen van de samenleving.¹¹ Deze 'oneerlijke groepen' hadden zich middels prostitutiebezoek, overmatig drankgebruik en gokken dusdanig in de problemen gebracht dat het aanmonstren bij de VOC nog de enige manier was om te

⁶ Lucassen, 'A multinational and its Labor Force', 16; J.R. Bruijn, 'De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, gezien in Aziatisch en Nederlands perspectief', *BMGN- Low Countries Historical Review* 91 (1976) 218-248, aldaar 223-225

⁷ Danielle van den Heuvel, *Bij uitlandigheid van haar man: echtgenotes van VOC-zeelieden, aangemonsterd voor de Kamer Enkhuizen (1700-1750)* (Amsterdam, 2005) 12.

⁸ J.R. Bruijn, 'De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, gezien in Aziatisch en Nederlands perspectief', *BMGN- Low Countries Historical Review* 91 (1976), 218-248, alhier 239

⁹ Bruijn, 'De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord', alhier 243-244

¹⁰ Lot van der Pol, *Het Amsterdams Hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1996) 140.

¹¹ Van der Pol, *Het Amsterdams Hoerdom* 141-142.

kunnen overleven.¹² Voor buitenlandse VOC-opvarenden bestond een gelijkwaardig beeld. Vooral hooggeplaatste Nederlanders keken zeer neerbuigend op deze buitenlandse opvarenden neer. Buitenlandse opvarenden werden vaak bestempeld als arme gelukszoekers of als het uitschot van Midden-Europa.¹³ Daarbij beheerste buitenlandse opvarenden de taal niet, beschikten zij niet over de juiste connecties en hadden ook een ander geloof. Dit zorgde ervoor dat zij vaak als buitenbeentjes gezien werden.¹⁴ In 2010 vatte historicus Femme Gaastra dit klassieke beeld over VOC-opvarenden samen. Zo stelde Gaastra dat: “De VOC dreef op een soort tweede keus van matrozen en soldaten, op een stedelijk proletariaat, op jonge ongehuwde mannen en op buitenlandse zeelieden die geen andere keus hadden dan om dit gevaarlijke, maar slecht betaalde beroep uit te oefenen.”¹⁵

Vanaf de jaren negentig werd dit klassieke beeld over VOC-opvarenden steeds meer van nuance voorzien. De eerste grote nuance die werd aangebracht in de beeldvorming over VOC-opvarenden was dat VOC-opvarenden weldegelijk gehuwd waren. Daarbij lag de focus vooral op de echtgenotes van VOC-opvarenden. Al in 1976 publiceerde dr. S. Hart een boek genaamd *Geschrift en Getal* waarin hij voor de jaren 1676 en 1677 onderzocht op welke leeftijd zeelieden trouwden. Op basis van dit onderzoek concludeerde hij dat de gemiddelde huwelijksleeftijd van zeelieden hoger lag dan de huwelijksleeftijd bij andere beroepen. Hierbij was echter niet duidelijk of dit alleen VOC-opvarenden waren of ook walvisvaarders en mariniers.¹⁶ Vanaf 1996 spitste het onderzoek naar VOC-opvarenden zich vooral toe op de echtgenotes. Zo zouden zeemannsvrouwen een aparte sociale klasse zijn met een lage status.¹⁷ Vrouwen van Oostindiëvaarders moesten zich vaak verlagen tot de prostitutie om rond te kunnen komen. Deze vrouwen deden hun man vaak een uitgeleide in de haven en bleven hier hangen in de herbergen waar ze gingen werken als prostituee of zielverkoopster.¹⁸ Vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw werd dit beeld over echtgenotes van VOC-opvarenden nog meer genuanceerd. Een onderzoek naar Rotterdamse vrouwen wees uit dat zij niet in staat waren om rond te komen van het geld van de man. Daarmee moesten deze vrouwen zich beroepen op de armenzorg, arbeid of

¹² Ibidem, 143

¹³ Roelof van Gelder, *Het Oost-Indische avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen, 1997) 12.

¹⁴ Van Gelder, *Het Oost-Indische avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen, 1997) 185.

¹⁵ Femme Gaastra, ‘Scheepsvolk’ (afscheidsrede, universiteit van Leiden 2010) 4.

¹⁶ S. Hart, *Geschrift en Getal: Een keuze uit de demografische-, economische- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht, 1976) 205-209.

¹⁷ Lot van der Pol, *Het Amsterdams Hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1996) 145.

¹⁸ Van der Pol, *Het Amsterdams Hoerdom* 139.

criminaliteit.¹⁹ Deze echtgenotes werden ook gelijkgesteld aan weduwen, waardoor ze meer handelsbevoegdheden kregen ten opzichte van andere vrouwen.²⁰ Hier werd echter gesteld dat hoe arm zeemansvrouwen ook waren ze niet per se gelijkgesteld moesten worden aan prostituees.²¹ In 2005 verscheen een onderzoek dat, in tegenstelling tot de hierboven genoemde onderzoeken, liet zien dat het voor vrouwen helemaal geen onmogelijke opgave was om het gezinsleven voort te zetten als de man op zee was. 70% van de vrouwen kon rondkomen van het geld dat ze kregen middels het systeem van de maandbrieven.²² Mocht dit geld niet voldoende zijn dat konden vrouwen nog middels onbestorven weduwschap, bedeling of het uitvoeren van werkzaamheden het hoofd boven water houden. Ze werden dus opgevangen door een netwerk aan regels van de compagnie zelf en van de stedelijke overheid.²³

Een andere nuance die aangebracht werd in de beeldvorming rondom VOC-opvarenden was die van het aanmonsteren uit een noodsprong. In 1997 liet een onderzoek naar Duitse VOC-opvarenden zien dat deze jongens niet alleen economische motieven hadden om aan te monsteren. Er waren jongeren die getrokken werden vanuit nieuwsgierigheid en op zoek waren naar avontuur.²⁴ Duitse jongeren kende ook iets dat 'Wanderschaft' heette. Jonge mannen trokken dan een aantal jaren rond als gezelschap om bij ambachtslieden in de leer te gaan. Hierbij gebeurde het dikwijls dat deze jonge mannen in Afrika of Azië terecht kwamen.²⁵ Het aanmonsteren vanuit een noodsprong werd verder genuanceerd door een onderzoek naar Nijmeegse VOC-opvarenden. In en rondom Nijmegen was in de achttiende eeuw sprake van een groeiende werkgelegenheid. Hierdoor kon men dichterbij huis een goed inkomen verdienen en hoefde daarom niet meer bij de VOC aan te monsteren.²⁶ Jonge mannen uit Nijmegen vonden een militair beroep ook niet meer aantrekkelijk en de vraag naar arbeid vanuit de VOC fluctueerde zelf ook steeds meer.

¹⁹ Manon van der Heijden, 'Achterblijvers: Rotterdamse vrouwen en de VOC (1602-1750)', in: Manon van der Heijden en Paul van de Laar (red.), *Rotterdamers en de VOC: handelscompagnie, stad en burgers (1600-1800)* (Amsterdam, 2002) 190-195.

²⁰ Manon van der Heijden, 'Achterblijvers: Rotterdamse vrouwen en de VOC' 196-197.

²¹ Ibidem, 194-196

²² Daniëlle van den Heuvel, 'Bij uijtlandigheijt van haar man': *echtgenotes van VOC-zeelieden, aangemonsterd voor de Kamer Enkhuizen (1700-1750)* (Amsterdam, 2005) 90-91.

²³ Van den Heuvel, 'Bij uijtlandigheijt van haar man' 92-94.

²⁴ Roelof van Gelder, *Het Oost-Indische avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen, 1997) 113-118.

²⁵ Van Gelder, *Het Oost-Indische avontuur* 117.

²⁶ Christiaan van Bochove, 'From Nijmegen to Asia in the eighteenth century', in: Paul Puschmann en Tim Riswick (red.), *Building bridges. Scholars, History and Historical Demography. A festschrift in honor of professor Theo Engelen* (Nijmegen, 2018) 118-134, aldaar 125

²⁷ Uit deze onderzoeken bleek dat mannen wel degelijk andere keuzes had en zich heel goed bewust waren van de mogelijkheden.

Er is in de literatuur over de VOC nog maar zelden aandacht geweest voor geletterdheid van de opvarenden. Dat wil echter niet zeggen dat er helemaal niks geschreven is over de geletterdheid in de vroegmoderne periode. Er wordt in de historiografie over vroegmoderne geletterdheid een aantal redenen aangehaald waarom men was gaan leren lezen en schrijven. Tot aan de zeventiende eeuw was het onderwijs en kennisvergaring vooral iets voor kinderen van elites. Maar door de grote economische ontwikkeling in de Republiek, sijpelde de kennisvergaring langzaam door naar andere sociale lagen.²⁸ Als persoon moest je in deze periode kunnen lezen, schrijven en rekenen om jezelf staande te kunnen houden in de groeiende commerciële economie. Daarbij zorgde het kunnen lezen, schrijven en rekenen er ook voor dat de kwaliteit van arbeid en ondernemerschap verbeterde. Dit had weer een positief effect op de economie.²⁹

Er was niet alleen een economische drijfveer om te leren lezen en schrijven, maar er was ook een godsdienstige drijfveer. Het protestantisme was een godsdienst van het boek en men moest dit boek kunnen lezen om hun God op een eigen manier te kunnen verheerlijken. In de protestantse gebieden was het aantal geletterden daarom ook hoger dan in niet-protestantse gebieden.³⁰ Naast deze drijfveren werd het leren lezen en schrijven ook gestimuleerd vanuit meerdere instituten. Instituten die dit stimuleerden waren de gildes, ouders, de VOC, weeshuizen en armenzorg. In het gildestelsel kreeg men een ambacht aangeleerd en daarbij ook de beginselen van het lezen en schrijven.³¹ In de weeshuizen en door de ouders kregen kinderen enig onderwijs in het lezen en schrijven om of uiteindelijk bij een gilde terecht te komen of een andere vorm van arbeid te kunnen vinden.³² De VOC en

²⁷ Christiaan van Bochove, 'From Nijmegen to Asia in the eighteenth century', 126-128

²⁸ Manon van der Heijden, 'Veranderend wereldbeeld en privatisering', in: Karel Davids en Marjolein 't Hart (red.), *De wereld en Nederland: een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam, 2011) 152-164, aldaar 159-160

²⁹ Jan Luiten van Zanden en Tine de Moor, 'Mensen en economie in de Gouden Eeuw', *Leidschrift* 23 (2008), 15-26 aldaar 19-21

³⁰ Margaret Spufford, 'Alfabetisme, handel en godsdienst in de commerciële centra van Europa', in: Karel Davids & Jan Lucassen (red), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 213-252, aldaar 213-216

³¹ Karel Davids, 'De opkomst van de Nederlandse economie', in: Karel Davids en Marjolein 't Hart (red.), *De wereld en Nederland: een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam, 2011) 56-67 aldaar 64

³² Margaret Spufford, 'Alfabetisme, handel en godsdienst in de commerciële centra van Europa', in: Karel Davids & Jan Lucassen (red), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 213-252, aldaar 242-244.; Jan Luiten van Zanden en Tine de Moor, 'Mensen en economie in de Gouden Eeuw', *Leidschrift* 23 (2008) 15-26, aldaar 19-21.

bepaalde steden initieerden daarbij ook specifieke vakopleidingen. Men leerde op speciale scholen lezen, schrijven en navigeren.³³

Naast deze onderzoeken naar drijfveren om te leren lezen en schrijven in de vroegmoderne periode is er de laatste jaren ook onderzoek gedaan naar geletterdheid in de maritieme sector. In 2011 onderzochten historicus Jelle van Lottum en politiek wetenschapper Bo Poulsen de niveaus van geletterdheid en gecijferdheid bij werknemers in de maritieme sector. Zij stellen dat een schip een zeer hoge technologische ontwikkelde omgeving was. Hierdoor zouden beter ontwikkelde groepen het in deze maritieme functies beter doen dan minder ontwikkelde groepen.³⁴ Ze maakte een vergelijking tussen de Atlantische landen op basis van de cijfers over geletterdheid en gecijferdheid. Hierbij maakte ze ook een vergelijking tussen de verschillende rangen. Van Lottum en Poulsen concludeerden dat zeelieden in de maritieme sector een hoger niveau van geletterdheid en gecijferdheid hadden dan andere beroepsgroepen.³⁵ In een vervolg onderzoek onderzochten Jelle van Lottum en Jan Luiten van Zanden in hoeverre de kwaliteit van arbeidskracht (een hoger niveau van geletterdheid en gecijferdheid) invloed had op de arbeidsproductiviteit.³⁶ Ze vergeleken de niveaus van geletterdheid van zeelieden met die van de burgerbevolking van het land van herkomst. Ook hier bleek dat de werknemers in de maritieme sector een relatief hoog geletterdheidsniveau lieten zien.³⁷ Beide onderzoeken droegen bij aan het debat over de rol van human capital in de economie van voor 1800 en bij het feit dat er in de historiografie weinig aandacht voor geletterdheid in de maritieme sector was.

De historiografie over VOC-opvarenden bestond een lange tijd uit een negatieve beeldvorming rondom mannen die aanmonsterden bij de VOC. Hier was op het gebied van echtgenotes en het aanmonsteren uit een noodsprong wel nuance in gekomen, alleen hierbij ontbreekt ook nog veel. Er ontbreekt nog een onderzoek naar sociaal-economische achtergronden van de mannen die aanmonsterden. Een onderzoek naar een onderdeel van de vaardigheden die een VOC-opvarenden moest bezitten, zoals geletterdheid of gecijferdheid zou een nuance kunnen brengen in het beeld dat het 'kansloze' jonge mannen zouden zijn. De beeldvorming in de historiografie doet vermoeden dat iedereen zomaar het werk bij de VOC zou kunnen doen en dat de opvarenden vanwege hun sociale afkomst geen enkele vaardigheden zouden bezitten. Er waren echter wel signalen in de historiografie

³³ Spufford, 'Alfabetisme, handel en godsdienst in de commerciële centra van Europa' 238-239.

³⁴ Jelle van Lottum en Bo Poulsen, 'Estimating levels of numeracy and literacy in the maritime sector of the North Atlantic in the late 18th century', *Scandinavian Economic History Review* 59 (2011) 67-82, aldaar 67-70.

³⁵ Van Lottum en Bo Poulsen, 'Estimating levels of numeracy and literacy' 73.

³⁶ Jelle van Lottum en Jan Luiten van Zanden, 'Labour productivity and human capital in the European maritime sector of the 18th century', *Explorations in Economic History* 53 (2014) 83-100, aldaar 84

³⁷ Van Lottum en Luiten van Zanden, 'Labour productivity and human capital' 90-92.

dat VOC-opvarenden wel degelijk geletterd moesten zijn. Een eerste signaal zagen we bij het onderzoek van historicus Roelof van Gelder. Zo stelde hij dat geletterde opvarenden uit alle sociale lagen aantekeningen maakte tijdens hun reis.³⁸ Dat VOC-opvarenden ook geletterd moesten zijn blijkt uit het onderzoek van historica Margaret Spufford. In haar onderzoek kwam naar voren dat de VOC specifieke opleidingen en navigatiecursussen initieerde. Naast navigeren leerde ze hier ook lezen en schrijven.³⁹ Er waren ook onderzoeken die de geletterdheid in vroegmodern 'Nederland' behandelden.⁴⁰ Hieruit kwam naar voren dat steeds meer lage sociale klassen toegang kregen tot onderwijs en dus konden lezen en schrijven. Uit onderzoek naar de maritieme sector bleek ook dat arbeiders in deze sectoren een relatieve hoge geletterdheidsniveau hadden.⁴¹ Er blijft dus nog wel ruimte over voor onderzoek naar het geletterdheidsniveau van VOC-opvarenden.

Naast deze focus op sociaal-economische achtergronden ontbreekt er in de historiografie ook een focus op de 'inlandse' steden. Er was wel een focus op buitenlandse werknemers zoals Duitsers en Zuid-Nederlanders.⁴² Maar de 'inlandse' opvarenden kwamen voornamelijk aan bod in beknopte artikelen in regionale tijdschriften.⁴³ Deze beperkte aandacht was op zijn minst apart te noemen, want de VOC ving haar tekort aan personeel voornamelijk op met werknemers uit de landgewesten.⁴⁴ Daaruit bleek dat inlandse opvarenden een grote rol gespeeld hebben binnen het bedrijf van de VOC. De historiografie doet het nu ten onrechte lijken of de geschiedenis van de VOC vooral een geschiedenis van

³⁸ Roelof van Gelder, *Het Oost-Indische avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen, 1997) 78-80.

³⁹ Margaret Spufford, "Alfabetisme, handel en godsdienst in de commerciële centra van Europa", in: Karel Davids & Jan Lucassen (red), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 213-252, aldaar 238-239.

⁴⁰ Jeroen Blaak, *Geletterde Levens: dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum, 2004); Jan Luiten van Zanden en Tine de Moor, 'Mensen en economie in de Gouden Eeuw', *Leidschrift* 23 (2008) 15-26.; Margaret Spufford, "Alfabetisme, handel en godsdienst in de commerciële centra van Europa", in: Karel Davids & Jan Lucassen (red), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005).

⁴¹ Jelle van Lottum en Bo Poulsen, 'Estimating levels of numeracy and literacy in the maritime sector of the North Atlantic in the late 18th century', *Scandinavian Economic History Review* 59 (2011) 67-82.; Jelle van Lottum en Jan Luiten van Zanden, 'Labour productivity and human capital in the European maritime sector of the 18th century', *Explorations in Economic History* 53 (2014) 83-100.

⁴² Roelof van Gelder, *Het Oost-Indische avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen, 1997).; Stefan Deconinck, 'Ik ga om een goede buit te halen. Zuid-Nederlanders in dienst van de Vereenigde Oostindische Compagnie, 1602-1660' in: J. Parmentier (red.), *Uitgevaren voor de kamer van Zeeland* (Zutphen, 2006) 88-107.

⁴³ Wilfried Ahoud, 'Van Riebeeck en Van Rensselaer', in: Dolly Verhoeven en Marc Wingens (red.), *geschiedenis van Gelderland: de canon van het Gelders verleden in vijftig vensters* (Zutphen, 2010) 65-68.; René van Hoften, 'Een Nijmeegse VOC-schipper naar China: Hendrik Otto de Haard (1734-1771)', *Nijmeegs Katern* 16 (2002) 54-60.; Klaas Bouwer, 'Ronselen voor de VOC', *Nijmeegs Katern* 16 (2002) 50-54.

⁴⁴ Danielle van den Heuvel, *Bij uijtlandigheijt van haar man': echtgenotes van VOC-zeelieden, aangemonsterd voor de Kamer Enkhuizen (1700-1750)* (Amsterdam, 2005) 12.

de westelijke provincies was. Ook onderzoeken over vroegmoderne geletterdheid focusten zich vooral op de steden in Holland en Engeland.⁴⁵ Aangezien Nijmegen een inlandse stad was, en daarmee niet te vergelijken was met een stad uit Holland of Engeland, was er de verwachting dat er bij een onderzoek naar geletterdheid voor een inlandse stad andere conclusies getrokken kunnen gaan worden dan bij een onderzoek naar geletterdheid in de westerse provincies of het buitenland. Daarom moet er een focus bijkomen die zich toespitst op de 'inlandse' steden.

Om de focus op zowel een onderdeel van de sociaal-economische achtergrond als een focus op een inlandse stad toe te voegen aan de historiografie, zal dit onderzoek zich richten op de geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden. Nijmegen was een stad in een inlandse gebied, waarvan tussen de jaren 1700 en 1793 2186 Nijmegenaren het besluit namen om bij de VOC aan te monteren. Daarbij bestaat er voor Nijmegen een zeer uitgebreide database met gegevens over deze 2186 VOC-opvarenden. Deze database bevat allerlei gegevens, zoals de naam, functie, jaar van intreding, jaar van uittreding en de aanwezigheid van een maand- of schuldbrief. Dit onderzoek bouwt voort op de informatie uit deze database. Om de geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden te onderzoeken en te vergelijken met andere gebieden zal de volgende onderzoeksvraag beantwoord worden: *Op welke wijze was het niveau van geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden die aanmonsterden in de periode 1700-1790 te vergelijken met andere gebieden?*

Om deze vraag te kunnen beantwoorden is een drietal deelvragen opgesteld:

1. Wat was het niveau van geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden die in de periode 1700-1790 aanmonsterden?
2. Hoe werd het niveau van geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden vertegenwoordigd in de verschillende beroepsgroepen?
3. Wat was volgens onderzoekers het niveau van geletterdheid in andere gebieden?

1.1. Bronnen:

Er zal in dit onderzoek in principe maar één soort brontype gebruikt worden, namelijk de scheepssoldijboeken van de VOC. Hieronder zal uiteengezet worden welke informatie uit deze bron is op te maken en wat de valkuilen zijn van het werken met scheepssoldijboeken en online databases.

Het startpunt van dit onderzoek is een database met gegevens van 2186 Nijmeegse VOC-opvarenden. Al de informatie over deze Nijmeegse VOC-opvarenden is afkomstig uit de scheepssoldijboeken. Deze database zorgt ervoor dat de meeste informatie over

⁴⁵ S. Hart, *Geschrift en getal: een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht, 1976) 222.

Nijmeegse VOC-opvarenden eenvoudiger te raadplegen is. Er is informatie beschikbaar over de naam, functie, jaar van indiensttreding en uitdiensttreding, reden van uitdiensttreding, schip waarmee ze uitvoeren, plaats waar werknemers uit dienst gingen en de aanwezigheid van een schuld- of maandbrief. Dit onderzoek focust zich voornamelijk op de informatie over het jaar van indiensttreden en uitdiensttreden, de naam, functie en de manier waarop een werknemer uit dienst trad.

Scheepssoldijboeken

Dit onderzoek baseert zich voornamelijk op informatie uit de scheepssoldijboeken. Maar wat zijn deze scheepssoldijboeken nou precies? De scheepssoldijboeken waren de kern van de personeelsadministratie van de VOC. In deze boeken werd van iedere betaalde opvarende, die per schip uit de Republiek vertrok, allerlei persoonsgegevens, financiële vorderingen en verplichtingen genoteerd.⁴⁶ Voor elke reis dat een schip maakte van Nederland naar Indië werden twee identieke scheepssoldijboeken aangelegd. Bij aankomst in Indië werden deze boeken gecontroleerd in het soldijkantoor in Batavia. Na deze controle werd een exemplaar van het scheepssoldijboek teruggestuurd naar de Kamer in de Republiek, en een exemplaar bleef achter in het soldijkantoor.⁴⁷ De salarisadministratie werd geboekt volgens het grootboekstelsel. Elk personeelslid kreeg een eigen grootboekrekening met een linker- en een rechterbladzijde. Links is de debetzijde en rechts de creditzijde. De linkerbladzijde begint met het folionummer, de naam van het schip, de Kamer en het jaar van uitvaren. Vervolgens stond er de naam van de opvarende, de plaats van herkomst, de rang en of er sprake was van de aanwezigheid van een maandbrief. De linkerbladzijde werd afgesloten met het feit of er sprake was van een positief of negatief saldo. Op de rechterbladzijde werd het negatieve saldo genoteerd, zo werd duidelijk dat er bij terugkomst in de Republiek nog financiële verplichtingen waren.⁴⁸

Onderzoek aan de hand van deze scheepssoldijboeken was tot aan het jaar 2006 een uitermate lastige exercitie, omdat je hierbij alleen de mogelijkheid had om met de fysieke bron te werken. De gegevens van opvarenden waren alleen goed te vinden als bekend was voor welke Kamer uitgevaren werd, met welk schip ze uitvoeren en in welk jaar.⁴⁹ Het zoeken in de fysieke bron kon daarom enorm tijdrovend en lastig zijn. Het zoeken in deze scheepssoldijboeken is dus vanaf 2006 veel makkelijker geworden door de komst van de online database 'VOC opvarenden' van het Nationaal Archief. In mei 2000 werd

⁴⁶ Ton van Velzen, 'Uitgevaren voor de Kamers; 700.000 mensen overzee' in: J. Parmentier (red.), *Uitgevaren voor de kamer van Zeeland* (Zutphen, 2006) 11-31, aldaar 11

⁴⁷ Van Velzen, 'Uitgevaren voor de Kamers' 11-31, aldaar 17

⁴⁸ Ibidem, 18

⁴⁹ Ibidem, 11

begonnen met deze database die eind 2005 klaar voor gebruik moest zijn. Onderzoekers zijn het project begonnen met het verzamelen van de scheepsgegevens per kamer van de *Dutch Asiatic Shipping* (DAS). Deze gegevens hebben ze gekoppeld aan de inventarisnummers van de scheepssoldijboeken en scheepsnamen. Vervolgens hebben ze de persoonsgegevens uit de scheepssoldijboeken ingevoerd en gekoppeld aan de schepen. Belangrijk was dat alle gegevens in de database letterlijk werden overgenomen vanuit de scheepssoldijboeken, daarom werd dit hele proces nauwkeurig vastgelegd.⁵⁰ In de uiteindelijke database zijn o.a. de naam, plaats van herkomst en functie genoteerd. In de loop der jaren is de database enorm uitgebreid en zijn er zoveel mogelijk gegevens toegevoegd zoals de aanwezigheid van een schuld- of maandbrief, einde van het dienstverband en reden van einde van dienstverband. Daarbij werd ook regelmatig de site verbeterd met betere zoekfuncties en prestaties. Bij elke opvarende in de dataset is ook een scan van het oorspronkelijke scheepssoldijboek bijgevoegd. Deze scans zijn een onmisbaar onderdeel voor dit onderzoek. De database 'VOC-opvarenden' bestaat geheel uit gegevens van achttiende eeuwse werknemers. De boeken van de intra-Aziatische vaart zijn verloren gegaan en de 192 boeken van de zeventiende eeuw zijn alleen beschikbaar voor de Kamer Amsterdam.⁵¹ Daarom richt deze scriptie zich ook alleen op de achttiende eeuw.

Er zijn wel een aantal valkuilen waarmee je rekening moet houden als je gaat werken met vroegmoderne bronnen, zoals scheepssoldijboeken. Een van de grotere problemen is de leesbaarheid van vroegmoderne bronnen. De scheepssoldijboeken werden meestal geschreven in het oud-Nederlands en waren daarom erg lastig te lezen. Er waren tot aan het eind van de negentiende eeuw nog geen uniforme Nederlandse spellingsregels en dat bemoeilijkt het lezen van deze bron. Andere bekende problemen bij het lezen van vroegmoderne bronnen is dat letters erg op elkaar leken. De 'f' en de 's' leken erg op elkaar evenals de 'w', 'm' en de 'n'. Dit probleem is bij de hedendaagse online databases verholpen, daarbij zijn de bronnen 'vertaald' naar het hedendaagse Nederlands en heeft het de correcte spelling gekregen. Hierbij moet je natuurlijk wel in je achterhoofd houden dat bij het overnemen van de gegevens in de database ook fouten gemaakt kunnen worden.⁵² Het lezen van vroegmoderne bronnen is niet alleen lastig omdat letters op elkaar leken. Het was vaak ook mogelijk dat het gewoon heel moeilijk leesbaar is door de manier van schrijven (slordig), bepaalde fouten (strepen/vegen) of bepaalde schade (waterschade of vouwen).

Online database

⁵⁰ Ibidem, 27-29

⁵¹ Ibidem, 17

⁵² CBG, <https://cbg.nl/kennis/basiskennis/voorouders-in-dtb/> (geraadpleegd 21 februari 2019)

Zoals hierboven al genoemd zitten er ook beperkingen aan werken met een online database. Allereerst moet je goed weten wat er precies in deze database zit, zodat je ook goed weet welke informatie deze database jou als onderzoeker kan geven. De database 'VOC opvarenden' is voor de achttiende eeuw vrijwel compleet, maar ook hier ontbreekt informatie. Zo zijn er 2797 boeken overgebleven van in totaal 2950 uitreizen, dat wil dus zeggen dat er over personen uit 153 boeken geen informatie beschikbaar is. De database is ook niet geschikt voor onderzoeken naar VOC-opvarenden in de zeventiende eeuw of naar inter-Aziatische vaart, want deze boeken zijn allemaal verloren gegaan.⁵³ Je moet als onderzoeker dus goed weten wat een database aan informatie kan verschaffen. En het is ook belangrijk dat je weet welke vraag/vragen je met behulp van de database wil gaan beantwoorden.

De database is ook aangelegd door mensen en deze kunnen ook fouten maken bij het overnemen. Daarom is het ook goed om te weten hoe een dataset tot stand is gekomen. Van Velzen laat in zijn artikel over de database 'VOC opvarenden' duidelijk blijken dat alle stappen die ze gezet hebben nauwkeurig genoteerd werden en er duidelijk afspraken gemaakt werden. Wel stelde van Velzen dat door de lange looptijd van het project het lastig was om altijd dezelfde regels te hanteren en de gegevens op dezelfde manier te verwerken.⁵⁴ Dit kan ertoe leiden dat niet alle informatie op dezelfde manier te vinden is. Hierdoor zal je als onderzoeker meerdere zoektermen moeten gebruiken.

Maar ook hier komen weer een aantal valkuilen naar voren. Een van de problemen die naar voren kwam, was dat plaatsnamen letterlijk werden overgenomen uit de bron. Hierdoor kon het voorkomen dat een plaatsnaam op meerdere manieren gespeld werd, terwijl er één plaatsnaam mee bedoeld werd. Dit is ook terug te zien in het onderzoek van Van Bochove. Hierin komt naar voren dat er 53 verschillende manieren waren waarop de plaats 'Nijmegen' werd gespeld.⁵⁵ Je moet dus als onderzoeker precies weten hoe een plaatsnaam gespeld kon worden, anders krijg je niet de juiste resultaten. Hetzelfde gold voor de namen van opvarenden. In dit onderzoek kwam naar voren dat er meerdere manieren zijn waarop eenzelfde persoon beschreven werd. Bij het aanmelden moesten de opvarenden hun naam noemen en deze werd dan door een medewerker van de VOC genoteerd. Zo kwam het voor dat de naam van eenzelfde persoon uiteindelijk bij drie

⁵³ Ton van Velzen, 'Uitgevaren voor de Kamers; 700.000 mensen overzee' in: J. Parmentier (red.), *Uitgevaren voor de kamer van Zeeland* (Zutphen, 2006) 11-31, aldaar 17.

⁵⁴ Van Velzen, 'Uitgevaren voor de Kamers' 11-31, aldaar 29.

⁵⁵ Ibidem, 29; Christiaan van Bochove, 'From Nijmegen to Asia in the eighteenth century', in: Paul Puschmann en Tim Riswick (red.), *Building bridges. Scholars, History and Historical Demography. A festschrift in honor of professor Theo Engelen* (Nijmegen, 2018) 118-134, aldaar 120.

verschillende reizen op drie verschillende manieren genoteerd stond. Bijvoorbeeld, een soldaat stond genoteerd onder de namen Wouter Bieshorst, Wouter Bisthorst en Wouter Biesthos. Als onderzoeker moet je hierbij wel heel goed opletten of het daadwerkelijk over dezelfde persoon gaat. Hierbij zou er gekeken kunnen worden naar de functie en naar de jaren van indiensttreding en uitdiensttreding. Als in deze variabelen grote verschillen zitten, die in de praktijk niet mogelijk zouden moeten kunnen zijn, dan kan met een grote waarschijnlijkheid gesteld worden dat het hier om verschillende personen ging. In dit onderzoek kwam meerdere malen de naam Hendrik Cortrijk of Hendrik van Cortrijk voor. Daarbij hadden ze ook allemaal dezelfde functie, namelijk matroos en bossschieter. Alleen bij bestudering van de jaren van indiensttreding bleek dat Hendrik van Cortrijk in dienst ging terwijl Hendrik van Cortrijk al in Azië was. Uit dit soort gegevens bleek dat het dan toch twee verschillende personen waren.

1.2. Methode

Aan de hand van gegevens uit de scheepssoldijboeken zal er een onderzoek gedaan worden naar de geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden. Maar allereerst wat verstaan we onder geletterdheid? En hoe zou je onderzoek kunnen doen naar geletterdheid in de vroegmoderne tijd?

Volgens de Dikke van Dale betekent *geletterd* “belezen”. En onder *belezen* wordt verstaan: “*Een belezen man* die veel gelezen heeft”.⁵⁶ Met deze beschrijving wordt geassocieerd dat geletterdheid vooral te maken heeft met de vaardigheid om te kunnen lezen. Dat is voor een groot deel waar, alleen het begrip geletterdheid betekent meer dan alleen ‘kunnen lezen’. Het Engelse woord *Literacy* betekent: “the ability to read and write”.⁵⁷ Het begrip literacy doet daarom meer recht aan het begrip geletterdheid. Maar geletterdheid is meer dan dit.

Geletterdheid is een proxy van een brede set aan vaardigheden, dat ook wel aangeduid wordt met het concept *human capital* (menselijk kapitaal). Human capital is een set van productieve vaardigheden, talenten, gezondheid en expertise waarover de beroepsbevolking beschikt. Het omvat het begrip dat er investeringen gedaan worden in mensen middels onderwijs, trainingen en gezondheid. Deze investeringen dragen bij aan het

⁵⁶ Dikke van Dale,

<https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/belezen#.XVPbQzeTLnE> (geraadpleegd 1 augustus 2019)

⁵⁷ Cambridge dictionary, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/literacy> (geraadpleegd 1 augustus 2019)

verbeteren van de productiviteit van een individu.⁵⁸ Geletterdheid is een van de uitkomsten van investeringen in human capital en een op zichzelf staande vaardigheid. Human capital wordt vaak gebruikt in combinatie met economische groei. Zo linken van Lottum en Luiten van Zanden de hoge arbeidsproductiviteit in de zeevaart aan de aanwezigheid van een hoog niveau aan human capital bij de opvarenden.⁵⁹ Naast de proxy geletterdheid kan er ook gekeken worden naar gecijferdheid als reflectie van investeringen in human capital.

Maar hoe zet je nou een onderzoek naar vroegmoderne geletterdheid op? Een eerste probleem waar je tegenaan loopt bij onderzoek naar geletterdheid in de vroegmoderne tijd is dat het zeer lastig is om harde gegevens te vinden. Oud onderzoek naar geletterdheid richtte zich vooral op de hoeveelheid scholen dat ergens bestond en het boekenbezit. Maar op basis van onderzoek naar het boekenbezit kan je geen conclusies trekken over het aantal mensen dat kon schrijven.⁶⁰ Modern onderzoek naar geletterdheid baseerde zich vooral op het ondertekenen van documenten. Daarmee werd onderzoek naar geletterdheid een onderzoek naar de schrijfvaardigheid.⁶¹ De meest toegankelijke bronnen voor dergelijk onderzoek zijn trouwregisters en verhoren. Bij de trouwregisters werd er gekeken of de bruid en bruidegom hun naam op de huwelijksakte konden schrijven. Bij verhoren werden vragenlijsten ingevuld en moesten deze ondertekend worden met het schrijven van de naam of handtekening (indien mogelijk).⁶² Maar een andere bron die tot nu toe nog niet gebruikt is bij onderzoek naar vroegmoderne geletterdheid zijn de scheepssoldijboeken, terwijl deze wel degelijk informatie over schrijfvaardigheid geven. Op welke wijze scheepssoldijboeken gebruikt kunnen worden in dergelijk onderzoek wordt hieronder uiteengezet.

Data en onderzoek

Dit onderzoek focust zich op de geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden. Hiervoor wordt de hierboven al genoemde database over Nijmeegse-VOC-opvarenden gebruikt. Uit

⁵⁸ Claudia Goldin, 'Human Capital', in: Claude Diebolt en Michael Hauptert (red.), *Handbook of Cliometrics* (Heidelberg, 2016) 1-40, aldaar 1 en 22

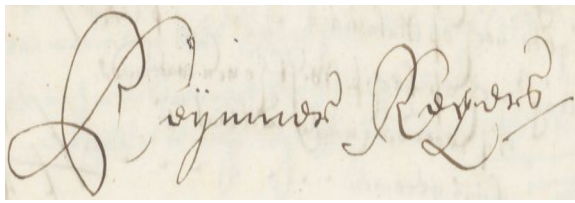
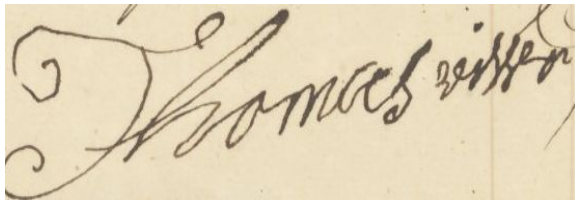
⁵⁹ Jelle van Lottum en Jan Luiten van Zanden, 'Labour productivity and human capital in the European maritime sector of the 18th century', *Explorations in Economic History* 53 (2014) 83-100, aldaar 84.

⁶⁰ Margaret Spufford, "Alfabetisme, handel en godsdienst in de commerciële centra van Europa", in: Karel Davids & Jan Lucassen (red), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 213-252, aldaar 242-244.; Jan Luiten van Zanden en Tine de Moor, 'Mensen en economie in de Gouden Eeuw', *Leidschrift* 23 (2008) 15-26, aldaar 218-219.

⁶¹ S. Hart, *Geschrift en getal: een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht, 1976) 130.

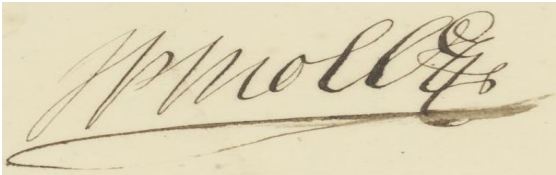
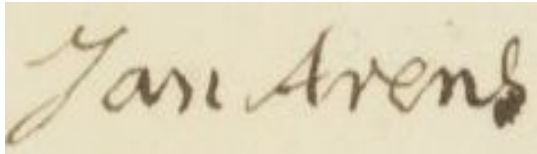
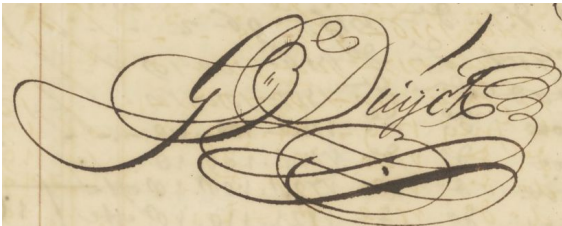
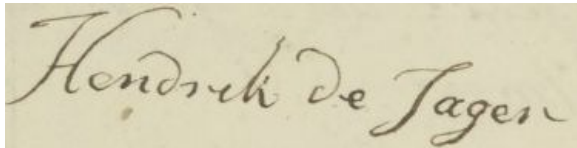
⁶² Jan Luiten van Zanden en Tine de Moor, 'Mensen en economie in de Gouden Eeuw', *Leidschrift* 23 (2008) 15-26, aldaar 19-21.; Jelle van Lottum en Bo Poulsen, 'Estimating levels of numeracy and literacy in the maritime sector of the North Atlantic in the late 18th century', *Scandinavian Economic History Review* 59 (2011) 67-82, aldaar 70

deze database is voornamelijk de informatie over de naam, functie, jaar van indiensttreding en de hyperlink naar de scans gebruikt. Hierbij is door dit onderzoek informatie toegevoegd aan de database, namelijk of de desbetreffende persoon zijn scheepssoldijboek ondertekende. Als een opvarende terugkeerde van zijn reis/reizen dan moest hij met zijn rekeningen naar de soldijadministratie van de Kamer waarvoor hij werkte. Hier werden de rekeningen gecontroleerd en vervolgens moest de persoon in kwestie (als hij daartoe in staat was) de rekening ondertekenen om zijn salaris te kunnen innen.⁶³ De ondertekening gebeurde vaak middels een handtekening of het schrijven van de naam en dit duidde op een onderwijsdeelname van enige jaren.⁶⁴ Deze verschillende ondertekeningen zagen er als volgt uit:

Handtekening	Geschreven naam
 Getekend door: Jan Hendrik Beekman Beroep: Assistent	 Getekend door: Reijnier Reijerse Beroep: Kuiper
 Getekend door: Dirk Wolter van Nimwegen Beroep: Commandeur van de Indische Zee	 Getekend door: Thomas Visser Beroep: Soldaat

⁶³ Ton van Velzen, 'Uitgevaren voor de Kamers; 700.000 mensen overzee' in: J. Parmentier (red.), *Uitgevaren voor de kamer van Zeeland* (Zutphen, 2006) 11-31, aldaar 18

⁶⁴ Onno Boonstra en Anton Schuurman, 'Regionale verschillen in de daling van het analfabetisme in Nederland 1775-1900', *Tijd en ruimte. De toepassing van GIS in de alfa-wetenschappen* (2009) 2-17, aldaar 4.

 Getekend door: Jan Pieter Moll Beroep: Oppermeester	 Getekend door: Jan Arens Beroep: Kok
 Getekend door: Gabriel Duijk Beroep: Adelborst	 Getekend door: Hendrik de Jager Beroep: Jongmatroos

De gegevens uit de database en de gegevens uit de scheepssoldijboeken zijn verwerkt in een eigen dataset (bijlage één).

Tussen het jaar 1700 en 1793 voeren er 2186 Nijmegenaren uit met de VOC, maar voor dit onderzoek wordt er alleen gekeken naar gerepatrieerde opvarenden. Een opvarende was alleen in staat om zijn scheepssoldijboek te ondertekenen wanneer hij repatrieerde (terugkeerde). Alle andere opvarenden die overleden of om een ander reden niet terugkeerde, konden hun scheepssoldijboek niet ondertekenen. Er is echter voor gekozen om in dit onderzoek de periode 1700-1790 te onderzoeken. Dit is ten eerste gedaan, omdat er na 1790 nog maar twee opvarenden repatrieerden. En ten tweede omdat de periode 1700-1790 een duidelijk ,op ronde getallen, afgebakende periode is. In totaal monsterde er in de periode 1700-1790 2.153 Nijmeegse opvarenden aan bij de VOC. Hiervan keerde er maar 601 opvarenden terug naar de Republiek. Dat kwam overeen met 27,91% van alle Nijmeegse VOC-opvarenden. Hierbij moet vermeld worden dat er bij deze 601 opvarenden ook 27 opvarenden aanwezig waren die bij elkaar zeventig reizen maakte. Dus er zijn in totaal 558 unieke Nijmeegse individuen gerepatrieerd. In totaal waren van deze 601 gerepatrieerde Nijmeegse opvarenden er 187 geletterd (31,11%). Hiervan ondertekende elf opvarenden hun scheepssoldijboek met een handtekening, 160 opvarenden schreven hun naam en zestien opvarenden ondertekende bij een reis niet, maar bij eerdere of latere reizen ondertekende ze wel. Deze opvarenden werden dan toch meegenomen als zijnde geletterd.

Er ontbraken in de database een aantal gegevens. Zo ontbrak bij een tweetal opvarenden de scans, waardoor er geen informatie beschikbaar was over geletterdheid. Daarbij ontbraken voor de jaren 1736, 1739, 1757, 1758, 1763, 1764, 1768, 1772, 1781, 1783, 1788 en 1790 gegevens over geletterdheid in de scheepssoldijboeken. Om dit probleem op te lossen is er voor gekozen om de jaren te clusteren per vijf jaar. Dan is er voor elke cluster informatie over geletterdheid beschikbaar. Een ander probleem is het grote aantal functies van Nijmeegse opvarenden. In totaal waren er 39 verschillende functies, maar om het werkbaar en vergelijkbaar te maken is ervoor gekozen om deze functies onder te verdelen in zes categorieën. Welke categorieën dat zijn wordt uiteengezet in hoofdstuk drie.

Hoofdstukindeling

In hoofdstuk twee wordt uiteengezet hoe het niveau van geletterdheid was van de Nijmeegse VOC-opvarenden die in de periode 1700-1790 aanmonsterden. Per vijf jaar zal er gekeken worden naar het aantal opvarenden en het aantal geletterden. Op basis van deze gegevens zal er onderzocht worden of er sprake is van een ontwikkeling in de geletterdheid en wat hierbij opvalt. Daarbij zal ook gekeken worden naar de opvarenden die wel repatrieerden maar niet ondertekende. In welke beroepscategorieën werkte zij? En hoe werd hun scheepssoldijboek dan ondertekend?

In hoofdstuk drie zal onderzocht worden hoe het niveau van geletterdheid vertegenwoordigd wordt door de verschillende beroepscategorieën. Er is dus voor gekozen om te vergelijken aan de hand van zes categorieën. Deze categorieën zijn gebaseerd op de indeling die Stefan Deconinck hanteerde in het artikel *Ik ga om een goede buit te halen. Zuid-Nederlanders in dienst van de Vereenigde Oostindische Compagnie, 1602-1660*. De categorieën zijn: handel, zeevaart, militair, ambacht en anders. Voor deze scriptie is er ook nog een categorie zorg toegevoegd. Daarbij is de categorie zeevaart onderverdeeld in officieren, onderofficieren en scheepsvolk. De categorie militair is onderverdeeld in hoge rangen en lage rangen.⁶⁵ Zijn de meeste geletterden terug te vinden in de hoge rangen? Waren de lage rangen geletterd?

In hoofdstuk vier zal aan de hand van een literatuurstudie uiteengezet worden hoe andere onderzoeken naar vroegmoderne geletterdheid tot hun resultaten kwamen. Daarbij is er vooral oog voor de resultaten van deze onderzoeken. Op basis van deze literatuurstudie is het mogelijk om straks de Nijmeegse casus in perspectief te plaatsen van andere

⁶⁵ Stefan Deconinck, 'Ik ga om een goede buit te halen. Zuid-Nederlanders in dienst van de Vereenigde Oostindische Compagnie, 1602-1660' in: J. Parmentier (red.), *Uitgevaren voor de kamer van Zeeland* (Zutphen, 2006) 88-107, aldaar 96.

onderzoeken. Hierbij worden de werken gebruikt van Boonstra, Hart, van Lottum en Poulsen, Luiten van Zanden en de Moor, Spufford. De gegevens over geletterdheid uit deze onderzoeken kunnen dan vergeleken worden met Nijmeegse VOC-opvarenden. Zijn er opvallende verschillen? Of lijkt het niveau van geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden op die van andere gebieden?

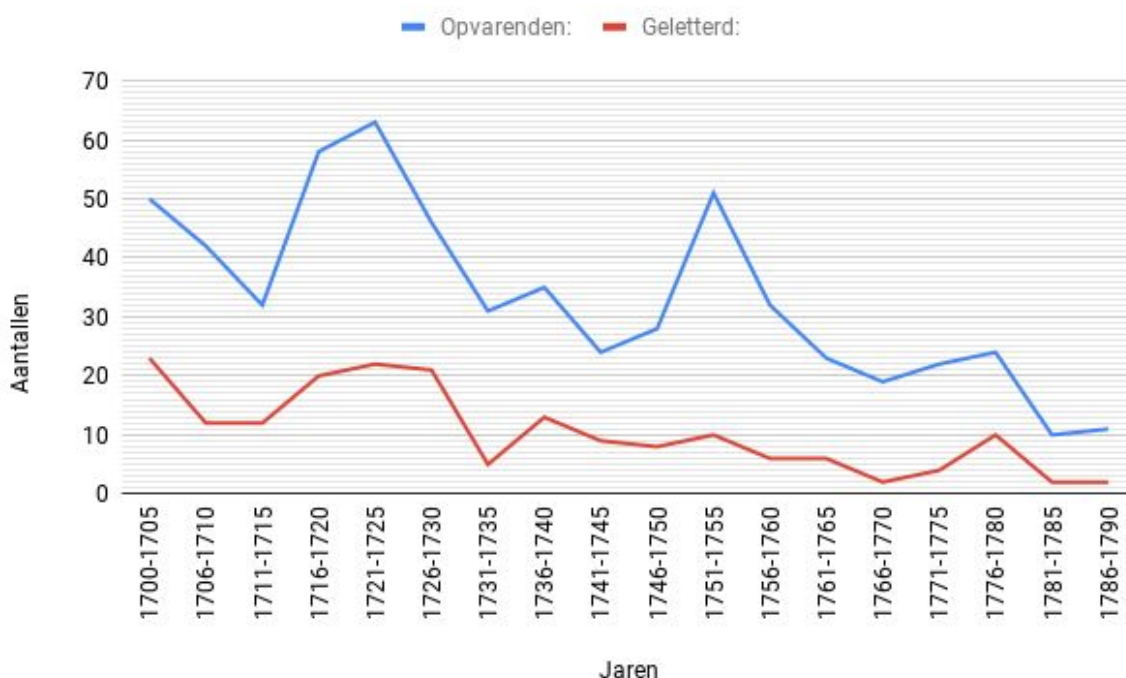
Hoofdstuk 2: niveau van geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden

In hoofdstuk één werd laten zien dat er 601 Nijmeegse VOC-opvarenden gerepatriëerd werden. Van deze 601 opvarenden waren er 187 geletterd, wat overeenkwam met een percentage geletterde Nijmeegse opvarenden van 31,11%. Dat hield dus ook in dat maar liefst 414 opvarenden (68,89%) of niet geletterd waren of om een andere reden hun scheepssoldijboek niet ondertekenden. Er waren verschillende redenen waarom een scheepssoldijboek niet ondertekend werd of door een ander ondertekend werd. Zo kon het zijn dat de desbetreffende opvarende inderdaad niet kon schrijven en dus niet in staat was om het te ondertekenen. Maar het was ook mogelijk dat de opvarende bij terugkomst in Nederland van de radar verdween of het simpelweg vergeten werd. De ondertekening door een ander kon duiden op de aanwezigheid van schulden. Zo was het mogelijk dat een opvarende schulden had bij een zogenaamde zielverkoopsters. Deze zielverkoopsters waren eigenaar van een logement, waar ze dan de toekomstige VOC-opvarenden zoveel uit lieten geven (aan eten, drinken en prostituees) dat ze uiteindelijk geen geld meer hadden of zelfs schulden. Bij een nieuwe reis werd dan genoteerd dat de openstaande schulden bij terugkeer uit het tegoed van de opvarende betaald zouden worden. Een andere groep dat geld kon innen van de opvarende was de compagnie zelf. Zo kon het zijn dat een opvarende tijdens de reis een boete kreeg of een doktersbehandeling nodig had. Bij terugkomst werden

deze kosten dan verrekend met zijn tegoed.⁶⁶ Een gematigde kon ook het scheepssoldijboek ondertekenen, deze kwam dan in plaats van de opvarende het salaris ophalen. Dit kon zowel een familielid (vader of moeder), echtgenote, maar ook een bekende zijn. Voor de minderjarige opvarenden gold dat hun scheepssoldijboek getekend werd door een voogd of begeleider. Het kon ook voorkomen dat een schuldbrief doorverkocht werd aan transportkopers of speculanten en deze kwamen dan het salaris van de opvarende ophalen.⁶⁷ In het hoofdstuk drie zal beschreven worden in welke beroepsgroepen deze 'niet-tekenende' opvarenden voornamelijk werkzaam waren.

Om te onderzoeken of er een ontwikkeling was in het niveau van geletterdheid van de Nijmeegse VOC-opvarenden was er voor gekozen om dit zowel in absolute aantallen als in procentuele aantallen te bekijken (zie bijlage twee). Daarbij was er ook de mogelijkheid om voor opvarenden die meerder reizen maken ook een persoonlijke ontwikkeling te onderzoeken.

Grafiek 1. Aantal geletterde opvarenden in vergelijking met het totale aantal opvarenden per vijf jaar, 1700-1790

De absolute getallen lieten geen positieve ontwikkeling zien in het aantal geletterde opvarenden. Opvallend was dat er in de jaren 1700-1705 al een groot aantal geletterde

⁶⁶ Lot van der Pol, *Het Amsterdams Hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1996) 139 en 185.

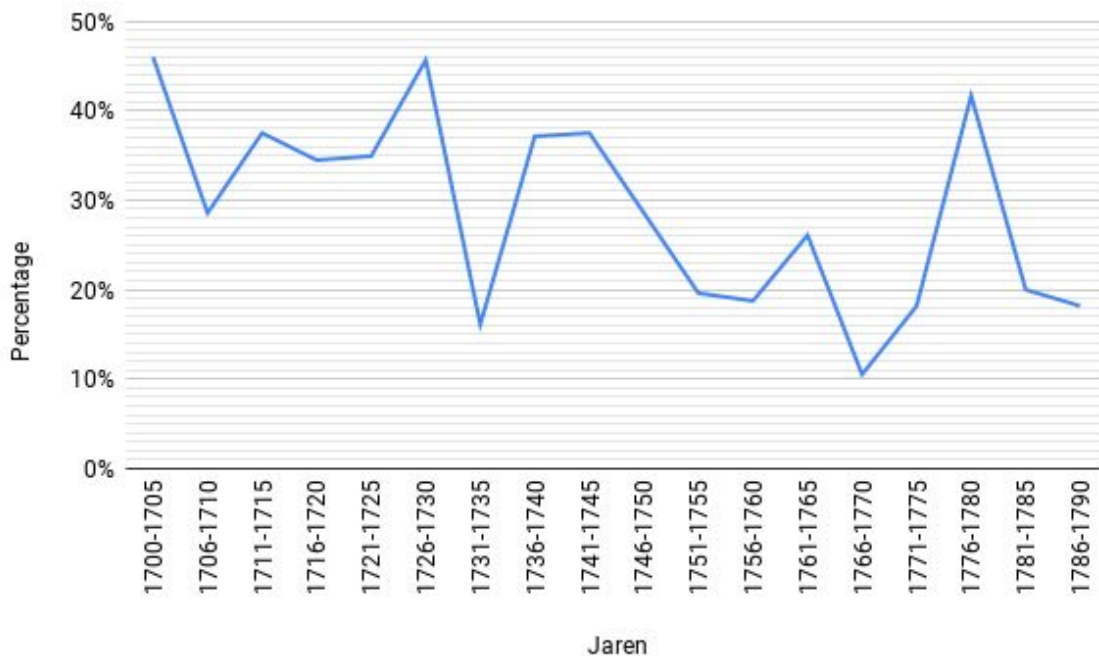
⁶⁷ Ton van Velzen, 'Uitgevaren voor de Kamers; 700.000 mensen overzee' in: J. Parmentier (red.), *Uitgevaren voor de kamer van Zeeland* (Zutphen, 2006) 11-31, aldaar 27.

opvarenden aanmonsterden. Sterker nog in deze jaren monsteren juist de meeste geletterde opvarenden van de gehele onderzoeksperiode aan, namelijk 23. Tot aan de jaren 1731-1735 was er sprake van een grote groep geletterde opvarenden. Dit leek het begin van een gestage toename in het aantal geletterde opvarenden, alleen na de jaren 1731-1735 nam het aantal geletterde opvarenden ineens sterk af. Zo daalde het aantal geletterde opvarenden van 21 geletterde opvarenden in de jaren daarvoor naar vijf geletterde opvarenden in 1731-1735. In de jaren daarna waren er nog wel een aantal fluctuaties in het aantal geletterde opvarenden, alleen bleef het tot aan 1766-1770 rond de tien geletterde opvarenden per vijf jaar hangen. Vanaf de jaren 1766-1770 bleef het aantal geletterde opvarenden op een dieptepunt hangen van twee tot vier geletterde opvarenden per jaar. In totaal gingen er per periode van vijf jaar ongeveer 33 Nijmegenaren in dienst bij de VOC. Het aantal geletterde opvarenden lag met gemiddeld tien opvarenden per vijf jaar een aanzienlijk stuk lager. Op basis van deze gegevens zou gezegd kunnen worden dat ongeveer een derde van het aantal Nijmegenaren, dat per periode van vijf jaar, in dienst ging bij de VOC geletterd was.

Op deze manier leek er eerder sprake van een negatieve ontwikkeling in de geletterdheid dan een positieve ontwikkeling (die verwacht werd). Het werd ook zichtbaar dat het aantal geletterde opvarenden sterk beïnvloed werd door het totale aantal opvarenden. Elke stijging en daling in het totale aantal opvarenden was in mindere mate terug te zien bij de geletterde opvarenden. Dit was voor bijna elke periode van vijf jaar zichtbaar alleen de jaren 1751-1755 was een uitzondering hierop. In deze jaren monsterde er 51 opvarenden aan, waarvan maar tien opvarenden geletterd waren. In de jaren voor 1751-1755 monsterde er 28 opvarenden aan, en daarvan waren er acht geletterd. Hier werd dus zichtbaar dat het totale aantal opvarenden met 23 opvarenden toenam en het aantal geletterde opvarenden maar met twee. De lijnen van de overige periodes van vijf jaar liepen vrijwel evenwijdig aan elkaar. Er moest hierbij wel rekening gehouden worden met het feit dat in de loop van de achttiende eeuw ook het aantal opvarenden in zijn geheel afnam. Dat zou ook kunnen verklaren waarom het aantal geletterde opvarenden afnam. In het begin van de achttiende eeuw gingen er nog vijftig Nijmegenaren aan boord bij de VOC, in 1790 waren dat er nog maar elf.

In absolute aantallen was er dus eerder sprake van een negatieve ontwikkeling in het niveau van geletterdheid. Maar hoe zit dat als we naar procentuele aantallen kijken?

Grafiek 2. Percentage geletterde opvarenden ten opzichte van het totale aantal opvarenden per vijf jaar, 1700-1790

Procentueel gezien was er ook sprake van een dalende trend, alleen minder radicaal dan in absolute aantallen. Er was eerder sprake van een geleidelijke afname, maar de percentages blijven over het algemeen vrij gelijk. Bij tien van de achttien periodes van vijf jaar bleef het percentage geletterde opvarenden tussen de twintig en veertig procent schommelen. Alleen in de jaren 1700-1705, 1726-1730 en 1776-1780 kwam het percentage boven de veertig procent uit. Opvallend was de grote piek in het aantal geletterden vanaf de jaren 1766-1770. In de jaren daarvoor was duidelijk een daling zichtbaar in het aantal geletterde opvarenden. In de jaren 1766-1770 kwam procentueel gezien het aantal geletterde opvarenden weer sterk in de buurt van de beginjaren van de achttiende eeuw, terwijl dat in absolute aantallen helemaal niet het geval was. In 1776-1780 was er sprake van een percentage geletterden van 41,67%. In de jaren 1700-1705 en 1726-1730 waren de percentages 46% en 45,65%. Er moest wel bij vermeld worden dat in de jaren 1700-1705 en 1726-1730 het absolute aantal opvarenden en geletterde opvarenden vele malen hoger lag. Na 1776-1780 daalde het percentage geletterde opvarenden weer richting het niveau van de jaren daarvoor. Er waren ook vijf periodes waarbij het aantal geletterde opvarenden onder de twintig procent zakte. Het laagste percentage opvarenden ontstond richting het einde van de achttiende eeuw, in de jaren 1766-1770. Toen was maar 10,53% van het totaal aantal opvarenden geletterd. In deze jaren monsterden absoluut gezien negentien opvarenden aan, waarvan er maar vijf geletterd waren. In deze late periode bleef het percentage geletterde opvarenden over het algemeen tussen de tien en twintig procent hangen (met een uitzondering voor 1776-1780 daargelaten).

Net als bij de absolute aantallen viel het op dat vooral in het begin van de achttiende eeuw het percentage geletterden hoog was. Procentueel gezien fluctueerde het aantal geletterde opvarenden zo tussen de twintig a veertig procent, met een uitschieter naar boven en beneden daargelaten. Als we dus het aantal geletterde opvarenden procentueel bekijken was een minder sterke afname in het aantal geletterde opvarenden zichtbaar. Daarbij viel op dat richting het einde van de achttiende eeuw er periodes waren waarin de geletterdheid juist toenam.

Er konden een paar oorzaken aangewezen worden voor deze aparte cijfers voor Nijmeegse opvarenden. De afname in het aantal geletterde opvarenden kon te maken met het fenomeen van wat Bruijn de toename van 'onbevarenen' noemde. Dit zouden jongens zijn die afkomstig waren uit de laagste regionen van de samenleving. Dit zou dus betekenen dat de jongeren die in dienst gingen steeds minder geletterd waren.⁶⁸ Echter zou je dan verwachten dat naarmate er meerdere 'onbevarenen' in dienst traden er een sterkere afname in het aantal geletterde opvarenden te zien zou zijn. Daarbij strookte deze verklaring ook niet met de piek van geletterde opvarenden die we in de jaren 1776-1780 zagen. Een andere oorzaak voor het afnemende aantal geletterde opvarenden kon ook te maken hebben met de afname van het totale aantal Nijmeegse VOC-opvarenden. Aan het eind van de achttiende eeuw nam het aantal Nijmeegse opvarenden steeds sterker af, in de laatste jaren 1786-1790 gingen er nog maar elf Nijmegenaren in dienst bij de VOC. Dit was ook niet verrassend omdat de VOC aan het einde van de achttiende eeuw failliet ging. Een lager totaal aantal opvarenden had ook invloed op de percentages. Als er in een jaar tien opvarenden uitvaren waarvan er twee geletterd waren, dan was twintig procent geletterd. Als er in een ander jaar 32 opvarenden uitvaren en er daarvan zes geletterd waren was er sprake van een percentage geletterde opvarenden van 18,75%. Daarom werd er in dit onderzoek zowel naar absolute als procentuele aantallen gekeken. Een andere oorzaak voor het afnemende aantal geletterde Nijmeegse VOC-opvarenden kon gevonden worden in het onderzoek van Van Bochove. In dat onderzoek was ook een afname in het aantal aanmeldingen van Nijmeegse opvarenden zichtbaar. Deze daling had voornamelijk te maken met het feit dat Nijmegenaren aan het einde van de achttiende eeuw dichter bij huis een goed salaris konden verdienen. De Nijmegenaren monsterden daarbij ook minder vaak meer aan in de onaantrekkelijk geworden militaire beroepen.⁶⁹

⁶⁸ J.R. Bruijn, 'De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, gezien in Aziatisch en Nederlands perspectief', *BMGN- Low Countries Historical Review* 91 (1976), 218-248, alhier 239

⁶⁹ Christiaan van Bochove, 'From Nijmegen to Asia in the eighteenth century', in: Paul Puschmann en Tim Riswick (red.), *Building bridges. Scholars, History and Historical Demography. A festschrift in honor of professor Theo Engelen* (Nijmegen, 2018), 118-134, 125-126

De hoge aantallen geletterde opvarenden in het begin van de achttiende eeuw zouden verklaard kunnen worden door het feit dat de schepen in de vroegmoderne tijd technisch zeer hoog ontwikkelde omgevingen waren. Het kunnen lezen en schrijven was een essentiële vaardigheid om je staande te kunnen houden in een dergelijk omgeving.⁷⁰ Het werk op een (VOC)schip was dus niet voor iedereen weggelegd.

Naast het totaal aantal Nijmeegse opvarenden kon er ook gekeken worden naar de opvarenden die meerdere reizen maakten (bijlage drie). Dit zei dan meer iets over een persoonlijke ontwikkeling. In totaal waren er 27 opvarenden die gezamenlijk zeventig reizen maakte voor de VOC. Voor het merendeel van deze opvarenden gold dat er geen enkele persoonlijke ontwikkeling zichtbaar was. De opvarenden die niet ondertekenden, ondertekenden ook niet op latere reizen. En opvarenden die wel ondertekenden, ondertekenden ook bij latere reizen hun scheepssoldijboek. Maar bij een aantal opvarenden waren opvallende zaken te constateren. Bij vier opvarenden was er sprake van een negatieve ontwikkeling in de geletterdheid. Deze ondertekenden bij hun eerste reis wel hun scheepssoldijboek, alleen bij de volgende reizen ondertekenden ze ineens niet meer. Bijvoorbeeld de Nijmeegse opvarende Cornelis Paulusse, hij schreef bij zijn eerste reis zijn naam onder het scheepssoldijboek. De scheepssoldijboeken van zijn volgende twee reizen werden ondertekend door een ander en middels een kruisje. En op het scheepssoldijboek van zijn laatste reis schreef Paulusse wel weer zijn eigen naam. Er was een opvarenden die bij zijn eerste reis zijn scheepssoldijboek wel ondertekende met zijn naam en de volgende drie reizen ondertekende hij middels een kruisje. Het laten ondertekenen door een ander was niet heel raar, maar het ondertekenen met een kruisje was raar voor iemand die wel gewoon de schrijfvaardigheid machtig was. Er waren ook vier opvarenden waarbij juist wel een positieve persoonlijke ontwikkeling waarneembaar was. Deze konden bij hun eerste reis/reizen hun scheepssoldijboek niet ondertekenen of lieten deze door een ander ondertekenen. Bij hun latere reizen konden ze deze wel ondertekenen met hun eigen naam. Daaruit bleek dus dat deze opvarenden in deze jaren aan boord of elders hadden leren schrijven.

Als we dus naar het niveau van geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden kijken dan zien we dat de Nijmeegse VOC-opvarenden wel degelijk geletterd waren. In absolute aantallen leek het niveau van geletterdheid wel af te nemen richting het einde van de achttiende eeuw. Procentueel gezien leek deze afname wel mee te vallen. Daarbij viel ook op dat er in het begin van de achttiende eeuw een groot aantal geletterde Nijmeegse

⁷⁰ Jelle van Lottum en Bo Poulsen, 'Estimating levels of numeracy and literacy in the maritime sector of the North Atlantic in the late 18th century', *Scandinavian Economic History Review* 59 (2011), 67-82, 67-70

opvarenden aanmonsterden bij de VOC. Er zou eerder een toename in het aantal geletterde opvarenden verwacht worden naarmate de achttiende eeuw vorderde, alleen dat was dus niet het geval. Als we naar de persoonlijke ontwikkeling van Nijmeegse opvarenden kijken dan zien we dat er nauwelijks sprake was van een persoonlijke ontwikkeling. Opvarenden die konden schrijven bleven hun naam op het scheepssoldijboek schrijven en diegene die dat niet deden bleven dat ook niet doen. Er waren maar vier opvarenden waarbij een positieve ontwikkeling te zien was in de loop van de tijd. Een deel van de Nijmeegse VOC-opvarenden was dus weldegelijk geletterd, maar hoe werd dit niveau van geletterdheid vertegenwoordigd door de verschillende beroepsgroepen?

Hoofdstuk 3: Vertegenwoordiging van geletterdheid in de verschillende beroepsgroepen

Er werd geconstateerd dat Nijmeegse VOC-opvarenden geletterd waren en er in elke periode van vijf jaar geletterde opvarenden aanwezig waren. Maar deze opvarenden hadden ook ieder een beroep/functie aan boord. Dus in welke beroepsgroepen vinden we de meeste geletterde opvarenden terug?

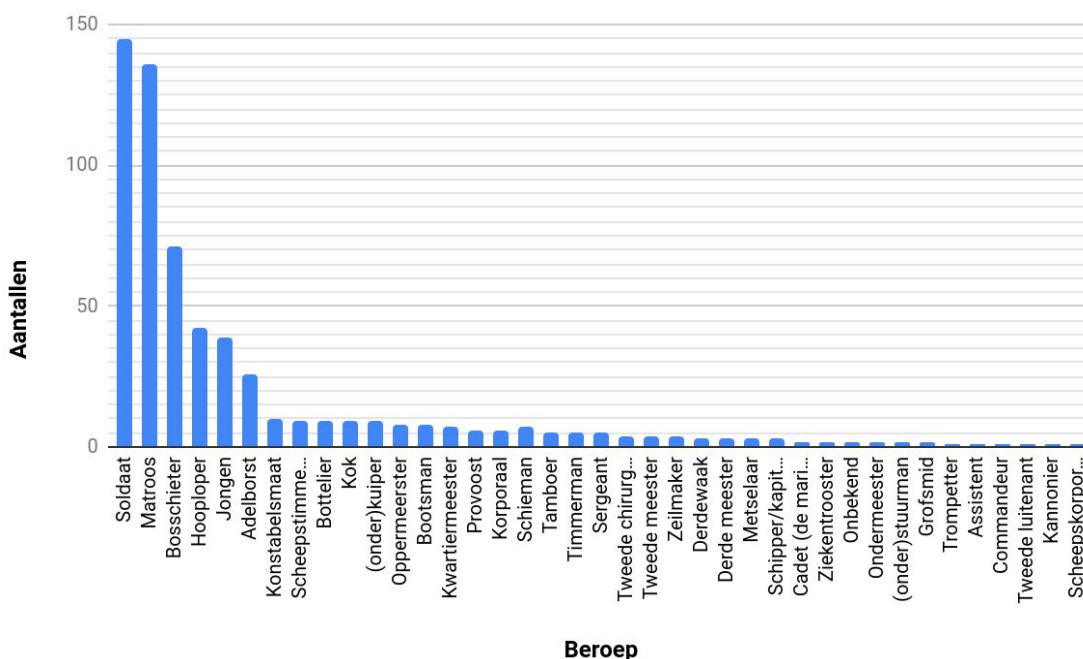
Maar in welke functies monsterde de gerepatrieerde Nijmeegse VOC-opvarenden nou aan? De 601 gerepatrieerde opvarenden waren in de periode 1700-1790 werkzaam in 39 verschillende functies. In de dataset die voor dit onderzoek werd gebruikt, werd er geen onderscheid gemaakt in bepaalde functies. Zo waren er de functies jongen, jongsoldaat en jongmatroos. Dit waren in principe aparte functies aan boord bij de VOC, alleen de omschrijving van de functie was hetzelfde. Daarom werd er in dit onderzoek voor gekozen om deze functies als een en dezelfde te zien. Dit waren allemaal jongens jonger dan zeventien, die in opleiding waren tot de functie van matroos of soldaat. Naast deze 'jongens' werd er ook voor gekozen om beroepen die ook een functie hebben dat eindigde op '-maat' als een en dezelfde te zien. Zo waren er de functies schieman, bootsman, kok, konstabel en

bottelier. Alleen deze hadden ook allemaal een functie met '-maat' er achter, schiemansmaat, bootsmansmaat, koksmaat, konstabelsmaat en botteliersmaat. Het enige verschil tussen deze verschillende functies was dat de functies met '-maat' er achter aangeduid werden als helper van. Het enige verschil in de functies was dan de hiërarchie, de functie bleef hetzelfde. Daarom werd er geen onderscheid gemaakt in deze functies. Ook de functie schipper en kapitein werden als een en dezelfde functie gezien. Bij de functieomschrijving van kapitein stond letterlijk 'schipper' vermeld. Er bestond nog een functie van kapitein bij de VOC, alleen dat was een militaire rang.

Voor een functie waarvoor er nu wel onderscheid werd gemaakt was die van timmerman. Aan boord van de VOC gingen timmermannen, huistimmermannen en scheepstimmermannen. Bij deze functies was wel een duidelijk onderscheid waarneembaar. Scheepstimmermannen waren, zoals het woord doet vermoeden, alleen actief op de schepen, terwijl (huis)timmermannen meestal pas in actie kwamen in Azië. Hier moesten zij dan meehelpen bij de bouw van huizen. Scheepstimmermannen vielen daarom ook onder een andere beroepscategorie dan timmermannen. Voor de andere beroepen gold dat niet, daarom werd daar verder geen onderscheid in gemaakt.

De 601 gerepatrieerde opvarenden waren voornamelijk werkzaam in de functie van soldaat of matroos (zie bijlage vier). Er werden in totaal 145 soldaten en 136 matrozen gerepatrieerd in de periode 1700-1790. Dat was dus bijna de helft van het totaal aantal gerepatrieerde opvarenden. De andere functies die vaak voorkwamen waren vooral functies die gerelateerd waren aan de functie van de matroos. Zo werden er 71 bosschietters, 42 hooplopers en 40 jongens gerepatrieerd. Bosschietters waren ervaren matrozen, die ook het kanon af mochten vuren, hooplopers waren onervaren matrozen die lager in rang stonden dan 'gewone' matrozen en het beroep jongen werd hierboven uitgelegd. Opvallend was dat de militaire rangen (naast soldaten) relatief weinig aanwezig waren ten opzichte van de zeevarende rangen. Er waren ook veel beroepen die maar één of twee keer voorkwamen in deze periode. Ruim een derde (32,5%) van de beroepen kwam maar een of twee keer voor. Dit waren op een enkeling na wel beroepen met enige status, zoals tweede luitenant, commandeur, schipper/kapitein of scheepskorporaal. Er waren ook beroepen als trompetter, grofsmid of cadet die minder voorkwamen, maar deze stonden minder in aanzien.

Grafiek 4. Aantal Nijmeegse opvarenden per functie, 1700-1790

De meeste Nijmeegse opvarenden waren dus werkzaam in een 'lagere' functies. Maar had dit ook gevolgen voor het niveau van geletterdheid?

Om een vergelijking te maken tussen de verschillende functies is ervoor gekozen om de functies onder te verdelen in een zestal beroepscategorieën. Deze categorisering was deels gebaseerd op het onderzoek van Stefan Deconinck, die onderzoek deed naar 'Zuid-Nederlanders' bij de VOC.⁷¹ De vijf categorieën die hij gebruikte waren handel, zeevaart, militair, ambachten en anders. Daar werd voor dit onderzoek de categorie zorg aan toegevoegd. De categorie zeevaart werd nog onderverdeeld in drie subcategorieën, namelijk officieren, onderofficieren en scheepsvolk. De categorie militair werd onderverdeeld in de subcategorieën hoge rangen en lage rangen. De beroepen werden als volgt verdeeld over de verschillende categorieën. In de categorie 'handel' viel alleen de functie assistent. De subcategorie 'officieren' bestond uit de functies commandeur en schipper/kapitein. De 'lage officieren' bestonden uit de functies stuurman, ziekentrooster, kuiper, bottelier, scheepstimmerman, kwartiermeester en derdewaak. Als laatste subcategorie bij de zeevaart was er het 'scheepsvolk'. Functies die hier onder vielen waren matroos, jongen, bosschieter,

⁷¹ Stefan Deconinck, 'Ik ga om een goede buit te halen. Zuid-Nederlanders in dienst van de Verenigde Oostindische Compagnie, 1602-1660' in: J. Parmentier (red.), *Uitgevaren voor de kamer van Zeeland* (Zutphen, 2006), 88-107, alhier 96

hooploper, schieman, zeilmaker, kok en bootsman. De subcategorie 'hoge rangen' van de categorie 'militair' bestonden uit de functies tweede luitenant, korporaal, sergeant, scheepskorporaal en provoost. Soldaat, adelborst, konstabelsmaat, kanonnier en cadet behoorden tot de subcategorie 'lage rangen'. De categorie timmerman, grofsmid en metselaar zijn ondergebracht in de categorie 'ambachten'. Er waren een aantal Nijmeegse opvarenden die een functie hadden die onder de categorie 'zorg' vielen. Dit waren de functies zoals oppermeester, tweede chirurgijn, tweede meester, derde meester en ondermeester. Voor functies die moeilijk in een van de hierboven genoemde categorieën waren te plaatsen werd de categorie 'anders' gebruikt. De functies die onder deze categorie vielen waren tamboer, trompetter en onbekend.

Als we deze beroepscategorieën met elkaar vergelijken dan werd zichtbaar dat ook hier de meeste Nijmeegse opvarenden werkzaam waren in de categorieën scheepsvolk en lage militaire rangen. Ruim 83% van alle gerepatrieerde opvarenden was dus werkzaam in deze twee categorieën. Dat associeerde dus dat de meeste opvarenden werkzaam waren in lage functies. De 'hogere' functies zijn, zoals verwacht, een stuk minder aanwezig. In de categorieën 'hogere militaire rangen', 'officieren' en 'zorg' monsterden in deze periode 'maar' 42 opvarenden aan. Maar waren deze verschillen dan ook zichtbaar bij de niveaus van geletterdheid?

Tabel 1. Geletterdheid per beroepscategorie, 1700-1790.

Beroepsgroep	Aantallen	Geletterd	Percentage	Percentage geletterd t.o.v. totaal aantal geletterden 1700-1790
<i>Handel</i>	1	1	100%	0,50%
<i>Zeevaart</i>				
Officieren	3	3	100,00%	1,60%
Onderofficieren	43	17	39,53%	9,10%
Scheepsvolk	313	72	23,00%	38,50%
<i>Militair</i>				
Hoge rangen	18	7	38,89%	3,70%

Lage rangen	186	69	37,10%	36,90%
Ambachten	8	2	25,00%	1,10%
Zorg	21	14	66,67%	7,50%
Anders	8	2	25,00%	1,10%
Totaal:	601	187		

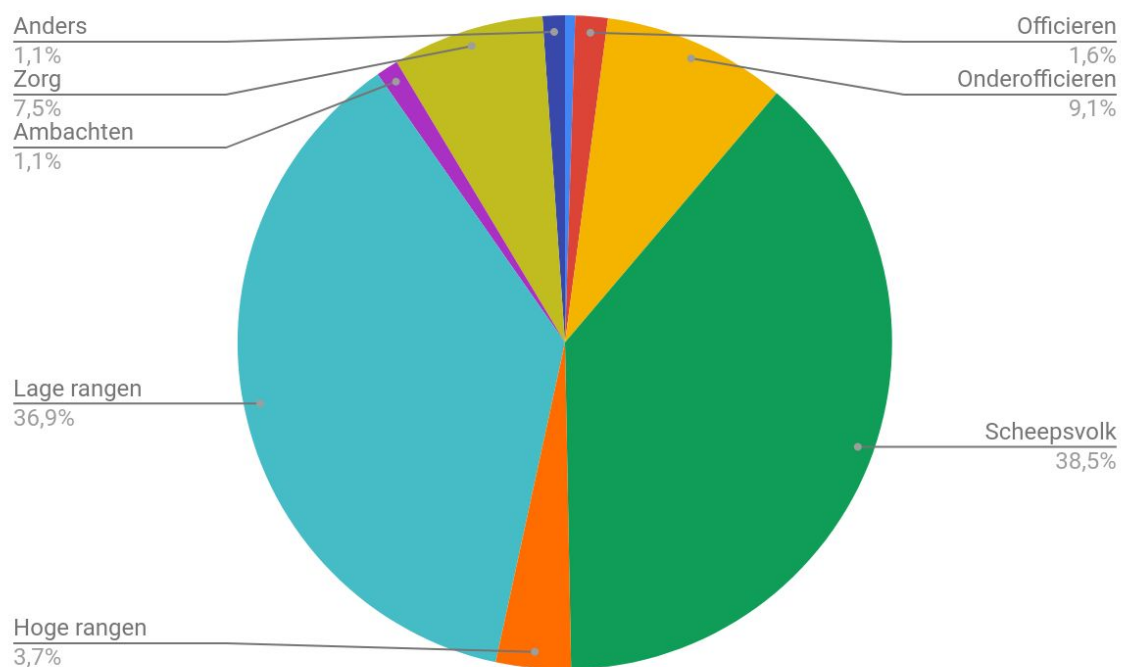
Zoals het totale aantal opvarenden deed vermoeden waren, in absolute aantallen, ook de meeste geletterde opvarenden zichtbaar bij de 'lage militaire rangen' en bij het 'scheepsvolk'. Ruim driekwart van de geletterde opvarenden was werkzaam in deze beroepscategorieën. Dat was niet opvallend aangezien dit absoluut gezien ook de grootste beroepsgroepen waren. De 'hogere rangen' hadden in vergelijking met de 'lagere rangen' absoluut gezien een stuk minder geletterde opvarenden. Het lage aantal geletterde opvarenden bij de 'ambachten' was ook op zijn minst opvallend te noemen. In de literatuur kwam naar voren dat ambachtslieden middels het gildesysteem onderwijs kregen in het lezen en schrijven. Ambachtslieden die buiten het gildesysteem om werkten waren ook genoodzaakt om te kunnen lezen en schrijven, anders zouden zij niet kunnen overleven in de snel groeiende economie.⁷²

Maar als het aantal geletterde opvarenden per beroepscategorie procentueel vergeleken werd met elkaar, dan werd iets anders zichtbaar. Procentueel gezien waren de meeste geletterde opvarenden werkzaam in de 'hoge' beroepscategorieën. De beroepscategorieën 'handel', 'officiëren' en 'zorg' hadden de hoogste percentages geletterden. Hierbij dient gezegd te worden dat dit kleinere groepen zijn. Zo had de beroepscategorie 'handel' maar één opvarenden, die dan ook nog eens geletterd was. Procentueel gezien had het 'scheepsvolk' juist het laagste aantal geletterde opvarenden. Ook hier had de beroepscategorie 'ambachten' te maken met een laag percentage geletterde opvarenden. Van alle opvarenden die aanmonsterden in deze beroepscategorie was maar een kwart geletterd. Daarmee doen zij niet veel onder voor het 'scheepsvolk'. Opvallend was echter wel dat de 'hoge militaire rangen' een relatief laag percentage geletterde opvarenden hadden. Met een percentage van bijna 40% kwamen ze bij lange na niet in de buurt van de percentages van de 'handel', 'officiëren' en de 'zorg'.

⁷² Jan Luiten van Zanden en Tine de Moor, 'Mensen en economie in de Gouden Eeuw', *Leidschrift* 23 (2008), 15-26, alhier 19-21

In absolute aantallen waren de meeste geletterde opvarenden dus te vinden in de categorieën 'scheepsvolk' en 'lage militaire rangen'. In procentuele aantallen werd juist zichtbaar dat dan de categorieën handel, 'officiëren' en 'zorg' de meeste geletterde opvarenden bevatten. Alleen wanneer het aantal geletterde per beroepsgroep vergeleken werd met het totaal aantal geletterde opvarenden, werd zichtbaar dat dan toch de meeste geletterde opvarenden aanwezig waren in de beroepscategorieën 'scheepsvolk' en 'lage militaire rangen'. Dit was te verklaren door het grote absolute aantal opvarenden in deze categorieën en de lage absolute aantallen in andere categorieën. Hierbij viel op dat telkens het tegenovergestelde beeld naar voren kwam. In absolute aantallen bestonden dus de categorieën scheepsvolk en lage militaire rangen uit het grootste aantal geletterde opvarenden. De categorieën 'handel', 'zorg' en 'officiëren' hadden in absolute aantal veruit het minste aantal opvarenden. In procentuele aantallen was het tegenovergestelde weer waarneembaar. Dan hadden deze 'kleine' categorieën procentueel het hoogste aantal geletterden.

Grafiek 5. Aantal geletterde opvarenden per beroepsgroep ten opzichte van het totaal aantal geletterde opvarenden in procenten, 1700-1790

Naast deze opvarenden die ondertekenden was er een nog grotere groep die hun scheepssoldijboek helemaal niet ondertekenden (hoofdstuk twee). Om een vergelijking te maken met de Nijmeegse VOC-opvarenden die wel ondertekende werd er ook gekeken naar in welke beroepscategorieën deze opvarenden werkzaam waren en ook naar hoe zij dan hun scheepssoldijboek ondertekenden. Deze opvarenden die niet ondertekenden konden niet gebruikt worden in dit schrijfvaardigheidsonderzoek naar Nijmeegse VOC-opvarenden. Deze scheepssoldijboeken werden niet door de persoon in kwestie ondertekend waardoor er geen conclusies getrokken konden worden over het feit of deze opvarenden geletterd waren. In totaal waren er 414 Nijmeegse opvarenden die hun scheepssoldijboek niet ondertekenden met hun naam of handtekening. Van deze 414 opvarenden tekende veruit het grootste gedeelte niet (201 opvarenden). 111 opvarenden lieten hun scheepssoldijboek ondertekenen door een ander en 102 opvarenden zetten een kruisje onder aan hun scheepssoldijboek. Dit kruisje leek op een ondertekening, alleen dit was een signaal dat deze personen niet de schrijfvaardigheid machtig waren. Niet geheel verrassend was dat ook hier de meeste opvarenden die niet ondertekenden met hun naam of handtekening werkzaam waren in de beroepscategorieën 'scheepsvolk' en 'lage militaire rangen'. De meeste opvarenden in de beroepscategorie 'scheepsvolk' ondertekende hun scheepssoldijboek niet. Dit zou associëren dat deze opvarenden inderdaad niet geletterd waren, alleen was de daadwerkelijke reden voor het niet ondertekenen nu niet meer te achterhalen. Daarbij lieten ook veel opvarenden uit deze beroepscategorie hun scheepssoldijboek door andere ondertekenen. Ook hier waren weer meerdere redenen voor

aan te halen, zoals schulden, vermissing of verkoop aan speculanten.⁷³ Maar de daadwerkelijke reden bleef giswerk. Procentueel gezien hadden de beroepscategorieën 'handel' en 'officieren' het hoogste aantal geletterde opvarenden. Dat was ook hier weer te zien, in beide beroepscategorieën was er niemand die het scheepssoldijboek niet ondertekende, of door een ander lieten ondertekenen of ondertekende met een kruisje.

Tabel 2. Het aantal opvarenden dat niet ondertekenden per beroepscategorie, 1700-1790

	Niet ondertekend:	Andere naam:	Kruisje
Handel	0	0	0
<i>Zeevaart</i>			
Officieren	0	0	0
Onderofficieren	12	8	6
Scheepsvolk	114	63	64
<i>Militair</i>			

⁷³ Ton van Velzen, 'Uitgevaren voor de Kamers; 700.000 mensen overzee' in: J. Parmentier (red.), *Uitgevaren voor de kamer van Zeeland* (Zutphen, 2006), 11-31, alhier 27

Hoge rangen	6	4	1
Lage rangen	54	34	29
<i>Ambachten</i>	5	0	1
<i>Zorg</i>	7	0	0
<i>Anders</i>	3	2	1
<i>Totaal</i>	201	111	102

In absolute aantallen en ten opzichte van het totale aantal geletterde opvarenden waren de meeste geletterde opvarenden aanwezig in de beroepscategorieën 'scheepsvolk' en 'lage militaire rangen'. Procentueel gezien hadden ze juist het laagste aantal geletterde opvarenden. Hier kwamen vooral de 'verwachte' beroepscategorieën goed uit de verf, namelijk 'handel', 'officiëren' en de 'zorg'. Het aantal opvarenden dat niet ondertekenden met hun naam of handtekening was ook het grootste in de beroepscategorieën 'scheepsvolk' en 'lage militaire rangen'. Dit waren geen opvallende gegevens, omdat deze twee beroepscategorieën in absolute aantallen veruit de grootste groepen waren. Dan was te verwachten dat hier de meeste geletterde opvarenden te vinden waren. Het 'scheepsvolk' en de 'lage militaire rangen' waren daarbij ook de meest toegankelijke beroepscategorieën. Voor een functie in de beroepscategorie 'handel' of 'zorg' kwam maar een beperkt aantal lieden voor in aanmerking. Dit waren de functies die aan boord weinig voorkwamen, maar daarbij waren het ook functies waar een flink leertraject aan vooraf ging. Hier werd wel zichtbaar dat er in alle gelederen dus wel degelijk geletterde opvarenden aanwezig waren. De verwachting was dat deze geletterde opvarenden vooral terug te vinden zouden zijn in de hogere beroepscategorieën, maar het tegendeel bleek waar te zijn. In vergelijking met andere onderzoeken viel op dat kapiteins ook bij de Nijmeegse opvarenden in grote getalen geletterd waren. Hierbij moet wel rekening gehouden met het feit dat er maar twee kapitein uitvoeren in de periode 1700-1790. Daarbij viel ook op dat het aantal geletterde opvarenden uit de categorie scheepsvolk voor Nijmeegse opvarenden een flink stuk kleiner waren dan voor het onderzoek naar zeelieden. Hieruit bleek dus dat er voor Nijmeegse VOC-opvarenden iets anders aan de hand was ten opzichte van andere zeelieden. Waar dit verschil in zit is onduidelijk, want de onderzoeksgroepen zijn even groot.

Hoofdstuk 4: Onderzoeken naar vroegmoderne geletterdheid

In de vorige twee hoofdstukken werd er aandacht besteed aan de geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden. Hierbij werd er vooral gekeken naar in hoeverre Nijmeegse VOC-opvarenden geletterd waren en hoe deze niveaus verdeeld waren over de verschillende beroepscategorieën. Hieronder volgt een uiteenzetting over hoe andere onderzoeken de niveaus van geletterdheid schetste en in hoeverre de Nijmeegse casus in dit onderzoeksveld paste.

Om de Nijmeegse casus te kunnen vergelijken werd ervoor gekozen om een literatuurstudie te doen aan de hand van een zevental onderzoeken naar vroegmoderne geletterdheid. Zes van deze onderzoeken kwamen daarbij ook met duidelijke cijfers over geletterdheid. De onderzoeken die geraadpleegd zijn waren van de historici: Onno Boonstra, Roelof van Gelder, S. Hart, Jelle van Lottum en Jan Luiten van Zanden, Jelle van Lottum en Bo Poulsen, Jan Luiten van Zanden en Tine de Moor en Margaret Spufford. De onderzoeken richtte zich allemaal op de vroegmoderne periode, maar qua onderzoeksperiode liepen de onderzoeken wel uiteen van de zestiende eeuw tot aan de negentiende eeuw. Boonstra, Hart en Luiten van Zanden en de Moor en Spufford deden allemaal onderzoek naar geletterdheid op basis van onderzoek naar trouwakten. Dit had als voordeel dat er ook iets gezegd kon worden over de geletterdheid van vrouwen. Voor een onderzoek naar de VOC was een onderzoek naar geletterdheid van vrouwen niet mogelijk, omdat er in principe geen vrouwen aan boord gingen als VOC-opvarenden. Van Lottum, Luiten van Zanden en Bo Poulsen maakten gebruik van een andersoortige bron, namelijk verhoren (ook wel bekend als de Prize Papers). Boonstra focuste zich daarbij niet specifiek op de toename van geletterdheid, maar op de afname van het analfabetisme. Roelof van Gelder was de enige van dit gezelschap die zich richtte op VOC-opvarenden. Hierbij gaf hij echter geen cijfers over geletterden, maar zijn onderzoek was kwalitatief in plaats van kwantitatief. Maar tot welke conclusies kwamen deze onderzoeken?

Onderzoek naar geletterdheid in de vroegmoderne tijd:

Jan Luiten van Zanden en Tine de Moor toonde in hun onderzoek aan dat ambachtslieden moesten kunnen lezen en schrijven, voordat ze onderdeel van het gildestelsel konden worden. Maar bij de Nijmeegse casus werd juist zichtbaar dat een op de vier Nijmeegse opvarenden in de beroepscategorie ambachten geletterd was. Het onderzoek van Luiten van Zanden en de Moor zouden associëren dat dit percentage een stuk hoger had moeten liggen. Beide auteurs baseerden hun onderzoek naar geletterdheid op de ondertekening van Amsterdamse huwelijksakten. Hierbij maakte ze een vergelijking tussen het einde van de zestiende eeuw en het begin van de achttiende eeuw. Zij concludeerden dat in 1585 55% van de mannen en 32% van de vrouwen hun naam onder hun trouwakten konden zetten. In 1700 was dit percentage mannen en vrouwen dat kon ondertekenen gestegen tot 70% en 51%.⁷⁴ In tegenstelling tot de Nijmeegse casus was hierbij ook de mogelijkheid om naar de geletterdheid van vrouwen te kijken.

Een ander onderzoek dat goed aansloot bij dat van Luiten van Zanden en de Moor was dat van Margaret Spufford. Ook zij zag vooral in de handel en nijverheid een toename van het aantal geletterden, want om effectief bezig te kunnen zijn moest iedereen die actief was in de handel kunnen lezen of schrijven. In haar onderzoek verwees ze ook nog naar het feit dat VOC-opvarenden middels speciale scholen onderwijs kregen in het navigeren, lezen en schrijven.⁷⁵ Alleen deed zij verder geen onderzoek naar de geletterdheid van deze VOC-opvarenden. Spufford onderzocht de zeventiende eeuwse trouwregisters, alleen nu niet van Amsterdam, maar van de zeven Verenigde Provinciën. Ook hier was sprake van een toename in het aantal bruiden en bruidegoms dat de trouwakten ondertekenden. Aan het begin van de zeventiende eeuw kon 70% van de bruidegoms schrijven tegenover 35% van de bruiden. Aan het eind van de zeventiende eeuw was dat percentage opgelopen tot 75-80% van de bruidegoms tegenover 50% van de bruiden. Ze concludeerde dat grote delen van de samenleving geschoold waren in het lezen en schrijven.⁷⁶

Dat de Amsterdamse trouwakten een geliefde bron waren voor onderzoek naar vroegmoderne geletterdheid bleek ook uit het onderzoek van S. Hart. Hart vergeleek de trouwaktes van de jaren 1630, 1660, 1680 en 1729/1730 met elkaar. En opnieuw was hierbij een stijging in het aantal geletterden zichtbaar. In 1630 schreef 57% van de bruidegoms zijn naam onder de trouwakte en in 1729/1730 was dat gestegen tot 76%. Bij de bruiden steeg

⁷⁴ Jan Luiten van Zanden en Tine de Moor, 'Mensen en economie in de Gouden Eeuw', *Leidschrift* 23 (2008), 15-26, alhier 19-21

⁷⁵ Margaret Spufford, "Alfabetisme, handel en godsdienst in de commerciële centra van Europa", in: Karel Davids & Jan Lucassen (red), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005), 213-252, alhier 213-216 en 238-239

⁷⁶ Spufford, 'Alfabetisme, handel en godsdienst', 244-252

dit percentage van 32% naar 51%.⁷⁷ Deze percentages kwamen vrij aardig overeen met de resultaten van Spufford. In tegenstelling tot de andere onderzoekers onderzocht Hart ook de geletterdheid van de zeelieden aan de hand van Amsterdamse ondertrouwregisters. Hieruit concludeerde hij dat in 1660 53% van de zeelieden kon lezen en schrijven. Bij de vergelijking per geboorteplaats werd zichtbaar dat 45% van de Amsterdamse zeelieden geletterd was, van zeelieden elders geboren in Nederland was de geletterdheid 41% en voor buitenlandse zeelieden zelfs 59%. Hij stelde zelf op basis van deze resultaten dat de geletterdheid bij zeelieden hoog was.⁷⁸

Onno Boonstra ging verder in op de regionale verschillen in analfabetisme. Boonstra focuste zich alleen op een later periode, namelijk de negentiende eeuw en op de daling van het analfabetisme en niet op de toename van alfabetisme. In zijn onderzoek begon hij met het onderzoek van van der Woude uit de jaren '70. Van der Woude onderzocht ook middels de ondertekening van trouwakten de regionale spreiding van analfabetisme. In de periode 1820-1900 waren duidelijke scheidslijnen zichtbaar tussen noordelijke, zuidelijke en westelijke delen van het land. Voor de vergelijking in dit onderzoek werden deze percentages analfabeten omgerekend naar percentages geletterden. In de provincies Groningen, Friesland, Drenthe en Noord-Holland lag het percentage geletterden tussen de 80-90%. In Overijssel, Utrecht, Zuid-Holland, Gelderland en Zeeland lag dit percentage tussen de 70-80%. Het percentage geletterden lag het laagst in de provincies Noord-Brabant en Limburg, namelijk onder de 70%.⁷⁹ Het verschil in onderwijsdeelname zou een voornaamste reden zijn voor deze regionale verschillen. Naast deze bron voegde Boonstra nog iets extra's toe met een tot dan toe nog weinig gebruikte bron, namelijk geboorteakten uit de Historische Steekproef Nederland (HSN). Bij het aangeven van een kind moest de vader de geboorteakte ondertekenen. De meeste vaders waren tussen de 25 en 45 jaar oud toen ze aangifte kwamen doen van hun kind. Boonstra gebruikte daarom de gegevens uit de geboorteregisters van 1812 tot 1922 om te kunnen bepalen of de mannen die geboren zijn in de periode 1767-1897 analfabeet waren. Boonstra concludeerde dat voor de jongens ,geboren in 1775, 75% zich had bekwaamd in het lezen en schrijven. In de daarop volgende jaren steeg het aantal geletterde vaders. In 1800 was 80% geletterd, in 1820 85%, in 1830

⁷⁷ S. Hart, *Geschrift en Getal: een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht, 1976), 130-131

⁷⁸ Hart, *Geschrift en Getal*, 204-205

⁷⁹ Otto Boonstra en Anton Schuurman, 'Regionale verschillen in de daling van het analfabetisme in Nederland 1775-1900', *Tijd en ruimte. De toepassing van GIS in de alfa-wetenschappen* (2009), 2-17, alhier 5-6

steeg het aantal geletterde vaders tot 90% en in 1880 werd uiteindelijk het nulpunt bereikt.⁸⁰ Deze niveaus van geletterdheid lagen een flink stuk hoger dan de 31,11% van de Nijmeegse VOC-opvarenden. Daarbij baseerde dit onderzoek zich op gegevens van een eeuw later.

Naast onderzoek naar geletterdheid van bruidegoms is er de laatste jaren ook meer onderzoek gedaan naar geletterdheid van zeelieden. Voorbeelden hiervan zijn de onderzoeken van Jelle van Lottum. Hij voerde twee onderzoeken uit naar de geletterdheid en gecijferdheid van zeelieden, het eerste onderzoek deed hij met de deen Bo Poulsen en het tweede onderzoek deed hij met Jan Luiten van Zanden. Omdat beide onderzoeken erg op elkaar lijken worden ze hier samengevoegd, daarbij werden deze onderzoeken alleen gebruikt voor informatie over geletterdheid. Gecijferdheid en conclusies over de invloed op economische groei werden dus buiten beschouwing gelaten. In beide onderzoeken werd gebruik gemaakt van de Prize Papers Archive. Dit archief bestond uit documenten van de Royal Navy en dan met name over de kaapvaart. Als de Engelsen een boot kaapte of een buit veroverd hadden, moest een rechter uitspraak doen over het feit of het een 'wettige prijs' was. De bron die ze gebruikten waren verhoren en daarbij focuste ze zich vooral op de koopvaardij schepen. Deze verhoren bevatten onder andere informatie over het land van herkomst, de naam en de functie. Als iemand die verhoord werd in staat was om te schrijven moest deze zijn verhoor ondertekenen. Op basis van de functie, land van herkomst en feit of het verhoor ondertekend was werd het niveau van geletterdheid onderzocht per land.⁸¹ Van Lottum en Bo Poulsen concludeerden dat er bij 'alle zeelieden' sprake was van hoge niveaus van geletterdheid. Bij een vergelijking van de verschillende landen werden hoge geletterdheidspercentages zichtbaar. Nederlandse zeelieden hadden een geletterdheidsniveau van 94%, voor de zeelieden uit Spanje, Frankrijk, Duitsland, Amerika en Scandinavië lag het geletterdheidsniveau tussen de 80-88%.⁸² Hierbij maakten ze ook een onderscheid tussen de functie 'kapitein' en de functie 'zeevolk'. Hieruit concludeerden ze dat voor bij de functie 'kapitein' tussen de 90-100% geletterd was. En bij het 'zeevolk' lag dit percentage tussen de 70-80%. Hierbij was bij het 'zeevolk' op nationaal niveau wel een groter onderling verschil waarneembaar, dan bij de 'kapiteins'.⁸³ Ondanks dat dit onderzoek zich niet specifiek richtte op de VOC, gaf het wel veel informatie over de geletterdheid van

⁸⁰ Onno Boonstra en Anton Schuurman, 'Regionale verschillen in de daling van het analfabetisme in Nederland 1775-1900', *Tijd en ruimte. De toepassing van GIS in de alfa-wetenschappen* (2009), 2-17, 9-10

⁸¹ Jelle van Lottum en Jan Luiten van Zanden, 'Labour productivity and human capital in the European maritime sector of the 18th century', *Explorations in Economic History* 53 (2014), 83-100, 84

⁸² Jelle van Lottum en Bo Poulsen, 'Estimating levels of numeracy and literacy in the maritime sector of the North Atlantic in the late 18th century', *Scandinavian Economic History Review* 59 (2011), 67-82, 72

⁸³ Van Lottum en Poulsen, 'Estimating levels of numeracy and literacy', 71

zeelieden. De onderzoeken van Van Lottum en anderen ondersteunden de resultaten van dit onderzoek, dat opvarenden wel geletterd waren en vaak ook nog in grote getalen. In het onderzoek naar Nijmeegse VOC-opvarenden kwamen maar twee kapiteins voor maar die waren wel allebei geletterd, dus dit sluitte aan bij de conclusies van van Lottum en Poulsen. Het aantal opvarenden in de categorie 'scheepsvolk' kwam nagenoeg overeen met de aantallen die van Lottum en Poulsen hadden gebruikt bij hun onderzoek naar geletterdheid. Alleen kwamen zij op veel hogere percentages geletterden uit. Dit kan weer te maken hebben met de kleine onderzoeksgroep van de verschillende landen.⁸⁴

Naast een onderzoek naar zeelieden was er een onderzoek dat zich specifiek richtte op VOC-opvarenden. Dit werd gedaan door Roelof van Gelder. Van Gelder deed een kwalitatief onderzoek aan de hand van 79 autobiografische reisverslagen van Duitse VOC-opvarenden. Zijn voornaamste doel was om er achter te komen hoe de Duitse VOC-opvarenden hun tijd bij de VOC ervaarden. Op basis van deze bronnen werd duidelijk dat een deel van deze opvarenden geletterd was, want deze konden hun ervaringen opschrijven en lezen.⁸⁵ Hiermee toonde van Gelder aan dat ook al verkeerde een VOC-opvarende in de laagste regionen van de samenleving, dat het niet betekende dat deze opvarenden onontwikkeld waren. De geletterde opvarenden kwamen ook uit de lagere klassen en deze schreven dus ook hun ervaringen op.⁸⁶ Hier werden in tegenstelling tot de andere onderzoeken geen cijfers over geletterdheid gegeven, maar het laat wel zien dat de in alle gelederen van de VOC geletterde opvarenden voorkwamen. De Duitse VOC-opvarenden leken daarbij op de Nijmeegse casus, want beide onderzoeken lieten een breed spectrum aan geletterde opvarenden zien.

De verschillende data die behandeld zijn zullen hieronder overzichtelijker worden gemaakt. In een tabel zullen alle gegevens nogmaals overzichtelijker uiteengezet worden. De onderzoeken die gebruikt werden zijn dikgedrukt en daaronder werden dan de specifieke groepen benoemd waarover dat onderzoek cijfers gaf.

⁸⁴ Ibidem, 72

⁸⁵ Roelof van Gelder, *Het Oost-Indische avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen, 1997), 78

⁸⁶ Van Gelder, *Het Oost-Indische avontuur*, 80

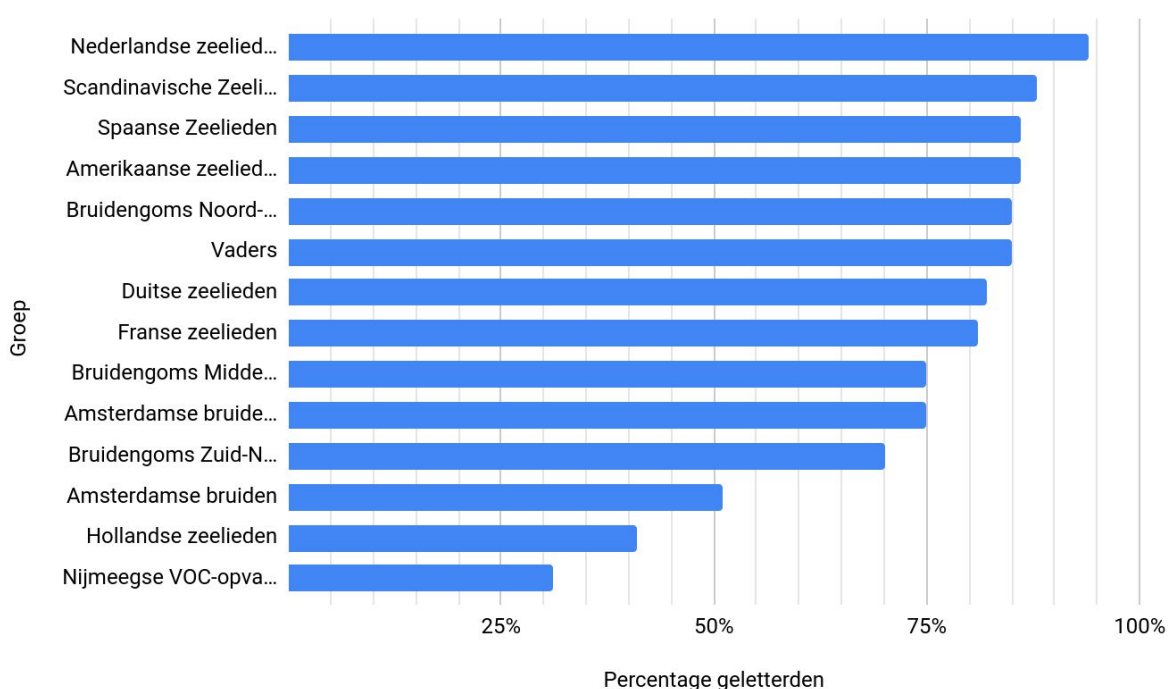
Tabel 3. Resultaten onderzoeken naar geletterdheid in procenten

Onderzoek	Periode	Percentage geletterden
Spufford		
Bruidegoms Bruiden	Eind zeventiende eeuw	75-80% 50%
Hart		
Zeelieden (elders)	1660	41%
Bruidegoms Bruiden	1730	76% 51%
Nijmeegse VOC-opvarenden	1700-1790	31,11%
Luiten van Zanden en de Moor		
Bruidegoms Bruiden	1700	70% 51%
Van Lottum en Poulsen		
Nederland	1756-1783	94%
Scandinavië	1756-1783	88%

Duitsland	1756-1783	82%
Spanje	1756-1783	86%
Frankrijk	1756-1783	81%
Amerika	1756-1783	86%
Boonstra		
Vaders	1767-1897	75-85%
Van der Woude		
Gelderland, Zeeland, Overijssel, Utrecht en Zuid-Holland	1820-1900	70-80%
Noord-Holland, Drenthe, Friesland en Groningen	1820-1900	80-90%
Noord-Brabant en Limburg	1820-1900	70%

Er werd voor gekozen om de verschillende sociale groepen die in de onderzoeken voorbij zijn gekomen nogmaals uit een te zetten in een grafiek. De onderzoeken naar Amsterdamse trouwregisters van Hart en Luiten van Zanden en de Moor zijn hierbij samengenomen en voor de percentages was een gemiddelde berekend. Deze resultaten werden verwerkt onder de naam 'Amsterdamse bruidegoms' en 'Amsterdamse bruiden'. De bruidegoms uit het onderzoek van van der Woude werden op een andere manier verwerkt. Zo kregen de bruidegoms uit Friesland, Groningen, Drenthe en Noord-Holland de naam 'bruidegoms Noord-Nederland'. De bruidegoms uit Gelderland, Overijssel, Utrecht, Zeeland en Zuid-Holland werden verwerkt als 'bruidegoms Midden-Nederland'. En als laatste werden de bruidegoms uit Noord-Brabant en Limburg verwerkt als 'bruidegoms Zuid-Nederland' (niet te verwarren met de Zuidelijke Nederlanden). Het onderzoek van Onno Boonstra naar de ondertekening van geboorteaktes werd verwerkt als zijnde 'vaders'.

Grafiek 6. niveau van geletterdheid van de verschillende groepen in procenten

Aan de hand van deze cijfers werd zichtbaar dat de Nijmeegse VOC-opvarenden de minst geletterde groep waren. Dit was opvallend omdat de overige zeelieden juist een heel hoog geletterdheidspercentage lieten zien. Volgens van Lottum en Poulsen was 94% procent van de zeelieden uit Nederland geletterd, terwijl dit onderzoek naar Nijmegen een geletterdheid van 31,11% liet zien. Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden dat schepen in de koopvaardij een vele malen hoger niveau van geletterdheid aan boord hadden dan de VOC-schepen. Daarbij kon ook meespelen dat Van Lottum naar nationale niveaus keek en Nijmeegse opvarenden en Hollandse opvarenden van elders een specifieke lokale groep zijn, met een kleinere onderzoeksgroep.

Onderzoeken op basis van de trouwakten lieten juist vele hogere cijfers in geletterdheid zien. Opvallend was wel dat de zeelieden uit de onderzoeken van van Lottum en Poulsen juist hele hoge percentages geletterde zeelieden lieten zien. Dit verschil was aanzienlijk te noemen. Het niveau van geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden kwam in de buurt van zeelieden van elders en enigszins bij het niveau van Amsterdamse bruiden. Ieder ander onderzoek liet zien dat er een toename was van het percentage geletterden in de loop van de tijd. Bij Nijmeegse VOC-opvarenden was dit echter niet het geval, daar was eerder sprake van een negatieve ontwikkeling.

Het was niet bij alle onderzoeken even duidelijk hoe groot de onderzoeksgroep was en daarbij zaten er ook aanzienlijke verschillen in de tijdspanne van de onderzoeken. Een onderzoek naar het begin van de zeventiende eeuw leverde aanzienlijk andere cijfers op dan een onderzoek naar geletterdheid in de negentiende eeuw. Maar dit zijn voorlopig de enige onderzoeken die gegevens verstrekken over vroegmoderne geletterdheid.

Hoofdstuk 5: conclusie

In de vorige hoofdstukken werd er aandacht besteed aan het niveau van geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden.

Er monsterden in de periode 1700-1790 2153 Nijmeegse VOC-opvarenden aan, hiervan werden 601 Nijmeegse VOC-opvarenden gerepatrieerd. Van deze 601 hadden 187 opvarenden hun scheepssoldijboek ondertekend met een handtekening of hun naam. Dit kwam dus overeen met een percentage geletterde Nijmeegse opvarenden van 31,11%. Bij een onderzoek naar de ontwikkeling van het niveau van geletterdheid bij Nijmeegse opvarenden werd zichtbaar dat er in absolute aantallen eerder sprake was van een negatieve ontwikkeling dan een positieve ontwikkeling. In het begin van de achttiende eeuw was er sprake van een groot aantal geletterde opvarenden. In de jaren 1700-1705 monsterden namelijk de meeste geletterde opvarenden aan van de gehele onderzoeksperiode. Het aantal geletterde opvarenden bleef een lange tijd vrij stabiel. Vanaf de jaren 1731-1735 was er sprake van een daling in het aantal geletterde opvarenden dat per vijf jaar aanmonsterden. Deze daling hing echter wel samen met de daling van het totale aantal Nijmeegse opvarenden. Deze ontwikkeling was vrij apart te noemen, omdat andere onderzoeken juist een toename in het niveau van geletterdheid laten zien in de achttiende eeuw. Procentueel gezien leek deze daling in de geletterdheid wel mee te vallen. Er was wel een daling zichtbaar alleen niet zo radicaal vergeleken met de absolute aantallen. In iets meer dan de helft van elke periode van vijf jaar schommelde het aantal geletterde opvarenden zo tussen de twintig en veertig procent. Opvallend aan Nijmegen was dus het grote aantal geletterde opvarenden in het begin van de achttiende eeuw en de afname van het aantal geletterde opvarenden aan het einde van de achttiende eeuw. De reden van deze hoge aantallen in het begin van de achttiende eeuw kunnen te vinden zijn in het feit dat schepen technologisch hoog ontwikkelde omgevingen waren, daarom moest men kunnen lezen en schrijven om zich hier staande te kunnen houden. De afname in het aantal

geletterde opvarenden kan verklaard worden door een toename van het aantal 'onbevarenen', maar ook door het feit dat steeds minder Nijmegenaren een baan bij de VOC niet meer aantrekkelijk vonden en dichterbij huis een goede baan konden vinden. Bij dit alles speelde natuurlijk de grote van de onderzoeksgroep mee. Met kleinere aantallen was er eerder sprake van grote fluctuaties.

De meeste van de 601 Nijmeegse VOC-opvarenden hadden de functie van soldaat of matroos. Wanneer dit vergeleken werd aan de hand van zes beroepscategorieën werden meerdere dingen zichtbaar. In absolute getallen waren de meeste Nijmeegse opvarenden werkzaam in de beroepscategorieën 'scheepsvolk' en 'lage militaire rangen'. In de hogere beroepscategorieën zoals 'handel', 'zorg' en 'officieren' waren een stuk minder Nijmeegse opvarenden werkzaam. In absolute aantallen waren de meeste geletterde opvarenden terug te vinden in de beroepscategorieën 'Scheepsvolk' en 'lage militaire rangen' en de minste waren juist aanwezig in de hogere beroepscategorieën. Procentueel gezien was dit beeld compleet omgedraaid. Procentueel waren de meeste geletterde opvarenden terug te vinden in de beroepscategorieën 'handel', 'zorg' en 'officieren'. En de minste juist bij het 'scheepsvolk' en 'lage militaire rangen'. Als we het aantal geletterde opvarenden per beroepscategorie procentueel vergelijken met het totale aantal geletterde opvarenden (187) zien we juist weer dat veruit de meeste geletterde opvarenden aanwezig waren in de beroepscategorieën 'scheepsvolk' en 'lage militaire rangen'. Deze conclusies zijn niet raar gezien de grootte van de onderzoeksgroepen. De beroepscategorieën 'scheepsvolk' en 'lage militaire rangen' waren veruit de grootste groepen, daarom was het niet verwonderlijk dat hier ook de meeste geletterde opvarenden aanwezig waren. In vergelijking met andere onderzoeken bleek wel dat Nijmeegse kapiteins ook een hoog percentage geletterde opvarenden liet zien. Bij de andere onderzoeken waren wel de niveaus van geletterdheid bij het 'scheepsvolk' hoger dan voor Nijmeegse opvarenden.

Andere onderzoeken naar vroegmoderne geletterdheid lieten vele hogere percentages in geletterdheid zien. Hierbij werden echter wel andere bronnen gebruikt dan bij dit onderzoek. De voornaamste bron die gebruikt werd waren trouwakten, andere bronnen waren verhoren en geboorteakten. Bijna alle geletterdheidsonderzoeken zijn gebaseerd op of nationale gegevens of gegevens van westerse steden. Voor Amsterdamse bruidegoms en bruidn gold een geletterdheidspercentage van gemiddeld 75% en 51%, voor buitenlandse zeelieden gold een geletterdheidspercentage van tussen de 81 en 94%, vaders hadden een geletterdheidspercentage van 85% en zeelieden die elders vandaan kwamen hadden een percentage geletterden van 41%. De Nijmeegse VOC-opvarenden steken hier met een percentage van 31,11% schraal bij af.

Maar als we dan het niveau van geletterdheid van Nijmeegse VOC-opvarenden vergelijken met andere gebieden dan zien we dus dat Nijmegen op niet heel veel gebieden te vergelijken was met andere gebieden. In vergelijking met andere onderzoeken bleek dat er bij Nijmeegse opvarenden eerder sprake was van een afname in het aantal geletterden, terwijl de andere onderzoeken allemaal een toenemend percentage geletterden lieten zien. Vooral bij zeelieden in de maritieme sector hadden de 'kapiteins' een hoog niveau van geletterdheid. Zo konden bijna alle kapiteins lezen en schrijven. Dat was bij de Nijmeegse opvarenden ook terug te zien, er monsterte er maar twee aan maar deze waren wel geletterd. Er was wel een verschil ten opzichte van het geletterdheidsniveau van het 'scheepsvolk'. Deze percentages lagen bij de zeelieden (70-80%) een beduidend stuk hoger dan bij het Nijmeegse scheepsvolk (38,50%). Nijmeegse VOC-opvarenden werkzaam in de beroepscategorie 'ambachten' hadden ook te maken met een laag geletterdheidsniveau. Dit zouden eigenlijk hoog geletterde opvarenden moeten zijn, alleen voor Nijmegen ging dit niet op. Niet alleen qua ontwikkeling, als verdeling over de beroepen, maar ook op het gebied van algehele cijfers over geletterdheid week Nijmegen af. Bijna alle andere onderzoeken naar geletterdheid laten zeer hoge percentages zien. Nijmeegse VOC-opvarenden kwamen alleen in de buurt van zeelieden van elders en Amsterdamse bruiden. Er konden een aantal oorzaken aangewezen worden voor deze verschillen. Zo werd het protestantisme gezien als een drijfveer om te leren lezen en schrijven. Nijmegen was een katholieke stad, daarbij zou deze drijfveer dus niet opgaan voor Nijmeegse inwoners. Daarbij kreeg de stad Nijmegen ook later in de achttiende eeuw te maken met een bevolkingsgroei en de daarop volgende economische groei. Economische groei was ook een van de drijfveren om te leren lezen en schrijven. Dit verklaarde echter niet waarom Nijmeegse VOC-opvarenden in het begin van de achttiende eeuw een hoog geletterdheidsniveau lieten zien. Dit zou te maken kunnen hebben met het feit dat zeelieden geletterd moesten zijn, omdat ze anders geen stand zouden houden op de schepen.

In de historiografie over zowel de VOC als vroegmoderne geletterdheid was geen aandacht voor geletterdheid van VOC-opvarenden. In de historiografie over de VOC bestond voornamelijk een negatief beeld over de opvarenden die aanmonsterden. Het zouden kansloze, arme jongens zijn, die geen andere keuze hadden dan bij de VOC aan te monstere. Maar al vanaf het einde van de jaren negentig van de twintigste eeuw kwam er nuance in dit beeld. Deze nuance was voornamelijk gericht op het feit dat VOC-opvarenden ongehuwde mannen waren. Zo werd aangetoond dat er VOC-opvarenden waren die weldegelijk getrouwd waren en zelfs kinderen hadden. Deze nuance was voornamelijk afkomstig van onderzoeken naar achtergebleven vrouwen van VOC-opvarenden. Ook het

beeld dat VOC-opvarenden in een soort van noodsprong aanmonsterden werd enigszins genuanceerd. Zo zou men ook getrokken worden vanuit nieuwsgierigheid en daarbij was men zich steeds meer bewust van de keuzes en mogelijkheden die er waren. In de historiografie over vroegmoderne geletterdheid was er geen enkel onderzoek dat gebruik maakte van scheepssoldijboeken. De VOC-opvarenden werden wel genoemd in de onderzoeken, maar er werd nooit een kwantitatieve studie naar gedaan. Daarbij ontbrak bij beide historiografieën ook een focus op inlandse steden. Dat is apart want een onderzoek naar Nijmeegse opvarenden liet dus zien dat er hier hele andere conclusies getrokken moeten worden dan in al bestaande onderzoeken. Nijmeegse VOC-opvarenden lieten een lager percentage aan geletterden zien dan onderzoeken naar westerse steden of nationale onderzoeken. Dit kon inhouden dat Nijmeegse opvarenden minder geletterd waren dan andere groepen, omdat er in de inlandse steden iets anders ging dan in westerse steden. Maar het kan ook wijzen op het feit dat VOC-opvarenden in het algemeen een lager geletterdheidsniveau lieten zien. Met dit onderzoek werd dus laten zien dat VOC-opvarenden weldegelijk geletterd waren en dus niet zo kansloos waren als dat de historiografie deed voorkomen. Daarbij werd er ook aangetoond dat de VOC ook grote invloed had op een inlandse stad en vice versa. Daarmee wordt de geschiedenis van de VOC er ook een van Nijmegen. Uit dit onderzoek naar Nijmeegse VOC-opvarenden was op te maken dat opvarenden uit een inlandse stad als Nijmegen wel verschilden ten opzichte van andere gebieden en groepen. Wat hiervoor de precieze redenen zijn zal in vervolgonderzoek plaats moeten vinden.

Dit onderzoek droeg ook bij aan wat Van Lottum en Luiten van Zanden de discussie noemde over de bijdragen van human capital aan de economie van voor het jaar 1800. Beide auteurs stelden dat er getwijfeld werd aan wat human capital voor een invloed had op de economie. In hun onderzoek stelde ze dat er wel degelijk een groot belang zat aan het hebben van genoeg human capital. Dit onderzoek naar Nijmeegse opvarenden liet zien dat er weldegelijk sprake was van de aanwezigheid van human capital bij opvarenden. Deze opvarenden waren ook nog eens onderdeel van de economie van voor 1800.

Om de positie van de Nijmeegse VOC-opvarenden beter te kunnen begrijpen en vergelijken, zal er in de toekomst vervolgonderzoek gedaan kunnen worden naar een aantal zaken. Er is nog geen vergelijkingsmateriaal voor VOC-opvarenden, dus in hoeverre Nijmegen een uitzondering is qua geletterdheid is dus niet te vergelijken. Nu leek het of Nijmeegse VOC-opvarenden niet hele hoge niveaus van geletterdheid lieten zien. Maar er is dus geen vergelijkingsmateriaal voor andere steden. We weten dus niet of Nijmeegse opvarenden nou lage niveaus van geletterdheid hadden, of dat dit voor andere

VOC-opvarenden ook zo laag. Vervolgonderzoek zou dus ook meer duidelijkheid geven over de geletterheidsniveaus van de VOC in het algemeen.

Hierbij kan zowel naar inlandse als westerse steden worden gekeken. Een ander mogelijk vervolgonderzoek is dat van andere sociaal-economische achtergronden van Nijmeegse opvarenden, zoals leeftijd of sociale afkomst. Dit kan meer duiding geven aan de niveaus van geletterdheid. Stel dat het voornamelijk jonge jongens waren uit de slechtere milieus, dan is het ook begrijpelijker dat men problemen had met het leren lezen en schrijven. Daarbij kan een onderzoek naar geletterdheid in Nijmegen middels andere bronnen ook veel verduidelijken. Zo kan een onderzoek naar geletterdheid middels Nijmeegse trouwakten ook meer duidelijk maken over het geletterdheidsniveau van de Nijmeegse bevolking. Dit zou dan weer te vergelijken zijn met deze gegevens over Nijmeegse VOC-opvarenden. Er bleek ook dat Nijmeegse VOC-opvarenden grotendeels buiten de algemeen geldende drijfveren vallen die aangehaald worden als reden om te leren lezen en schrijven. Nijmegen was een katholieke stad en kreeg pas later te maken met economische groei. Daarom zouden er andere drijfveren een rol kunnen spelen in Nijmegen om te leren lezen en schrijven. Hierbij zou ook een onderzoek mogelijk zijn naar de invloed van het geloof op geletterdheidsniveaus. Limburg en Noord-Brabant lieten ook lange tijd lagere niveaus in geletterdheid zien. Hierin zou dus een verklaring kunnen zitten voor het lagere percentage geletterden. Het is daarbij ook nodig dat andere inlandse steden hun 'VOC-geschiedenis' uitzoeken, dit zorgt voor nog beter vergelijkingsmateriaal en daarbij wordt ook de positie van inlandse steden in de historiografie van de VOC verbeterd.

Bibliografie

- Wilfried Ahoud, 'Van Riebeeck en Van Rensselaer', in: Dolly Verhoeven en Marc Wingens (red.), *geschiedenis van Gelderland: de canon van het Gelders verleden in vijftig vensters* (Zutphen, 2010) 65-68.
- Leo Akveld en Els Jacobs (red.), *De kleurrijke wereld van de VOC: nationaal jubileumboek VOC, 1602-2002* (Bussum, 2002).
- Otto Boonstra en Anton Schuurman, 'Regionale verschillen in de daling van het analfabetisme in Nederland 1775-1900', *Tijd en ruimte. De toepassing van GIS in de alfa-wetenschappen* (2009) 2-17.
- Jeroen Blaak, *Geletterde Levens: dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum, 2004).
- Hans Blom en Emiel Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amsterdam, 2014).
- Christiaan van Bochove, 'From Nijmegen to Asia in the eighteenth century', in: Paul Puschmann en Tim Riswick (red.), *Building bridges. Scholars, History and Historical Demography. A festschrift in honor of professor Theo Engelen* (Nijmegen, 2018) 118-134.
- Klaas Bouwer, 'Ronselen voor de VOC', *Nijmeegs Katern* 16 (2002), 50-54
- Jacobus Ruurd Bruijn, 'De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, gezien in Aziatisch en Nederlands perspectief', *BMGN- Low Countries Historical Review* 91 (1976) 218-248.
- J.R. Bruijn en J. Lucassen, *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie: vijf artikelen van J. Hullu* (Groningen, 1980).
- Rob Camps, *Het grote geschiedenisboek van Nijmegen* (Zwolle, 2010).
- Karel Davids, 'De opkomst van de Nederlandse economie', in: Karel Davids en Marjolein 't Hart (red.), *De wereld en Nederland: een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam, 2011) 56-67.
- Stefan Deconinck, 'Ik ga om een goede buit te halen. Zuid-Nederlanders in dienst van de Vereenigde Oostindische Compagnie, 1602-1660' in: J. Parmentier (red.), *Uitgevaaren voor de kamer van Zeeland* (Zutphen, 2006) 88-107.
- Theo Engelen, 'Leven en dood in een benauwde veste? De bevolking van Nijmegen van de zestiende tot de negentiende eeuw', in: J. Kuys en H. Bots (red.), *Nijmegen: geschiedenis van de oudste stad van Nederland II* (Leiden, 2005) 298-323.
- Femme Gaastra, 'Scheepsvolk' (afscheidsrede, universiteit van Leiden 2010).

- Femme Gaastra, *De geschiedenis van de VOC: opkomst, bloei en ondergang* (Hilversum, 2015).
- Roelof van Gelder, *Het Oost-Indische avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen, 1997).
- Claudia Goldin, 'Human Capital', in: Claude Diebolt en Michael Hauptert (red.), *Handbook of Cliometrics* (Heidelberg, 2016) 1-40.
- S. Hart, *Geschrift en Getal: een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht, 1976).
- Manon van der Heijden, 'Achterblijvers: Rotterdamse vrouwen en de VOC (1602-1750)', in: Manon van der Heijden en Paul van de Laar (red.), *Rotterdammers en de VOC: handelscompagnie, stad en burgers (1600-1800)* (Amsterdam, 2002) 181-214.
- Manon van der Heijden, 'Veranderend wereldbeeld en privatisering', in: Karel Davids en Marjolein 't Hart (red.), *De wereld en Nederland: een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam, 2011) 152-164.
- H.J. Den Heijer, *De VOC en de Beurs. De Verenigde Oost-Indische Compagnie als grondlegger van de eerste aandelenbeurs* (Amsterdam, 2002).
- Daniëlle van den Heuvel, *'Bij uijtlandigheijt van haar man': echtgenotes van VOC-zeelieden, aangemonsterd voor de Kamer Enkhuizen (1700-1750)* (Amsterdam, 2005).
- René van Hoften, 'Een Nijmeegse VOC-schipper naar China: Hendrik Otto de Haard (1734-1771)', *Nijmeegs Katern* 16 (2002) 54-60.
- Jeannette Kamp, Susan Legêne, Matthias van Rossum en Sebas Rümke, *Geschiedenis schrijven! Wegwijzer voor historici* (Amsterdam, 2016).
- Paul Klep, 'De economische en sociale ontwikkeling in de Nieuwe Tijd', in: J. Kuys en H. Bots (red.), *Nijmegen: geschiedenis van de oudste stad van Nederland II* (Leiden, 2005) 325-403.
- Jelle van Lottum en Jan Luiten van Zanden, 'Labour productivity and human capital in the European maritime sector of the 18th century', *Explorations in Economic History* 53 (2014) 83-100.
- Jelle van Lottum en Bo Poulsen, 'Estimating levels of numeracy and literacy in the maritime sector of the North Atlantic in the late 18th century', *Scandinavian Economic History Review* 59 (2011) 67-82.
- Jan Lucassen, 'A multinational and its Labor Force: the Dutch East India Company, 1595-1795', *International Labor and Working-Class History* 66 (2004) 12-39.
- Jan Luiten van Zanden en Tine de Moor, 'Mensen en economie in de Gouden Eeuw', *Leidschrift* 23 (2008) 15-26.
- Hubert Nusteling, 'Burgers en soldaten in Nijmegen ten tijde van de Republiek: een demografische studie', *Numaga: Jaarboek gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* 62 (2015) 37-73.
- Lot van der Pol, *Het Amsterdams Hoerdom, prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1996).
- Claudia Rei, 'Careers and wages in the Dutch East India Company', *Cliometrica* 8 (2014) 27-48.
- Daniel P. Resnick en Lauren B. Resnick, 'The Nature of Literacy. A historical exploration', *Harvard Educational Review* 47 (1977) 370-385.

- Margaret Spufford, "Alfabetisme, handel en godsdienst in de commerciële centra van Europa", in: Karel Davids & Jan Lucassen (red), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 213-252.
- Ton van Velzen, 'Uitgevaren voor de Kamers; 700.000 mensen overzee', in: Jan Parmentier (red.), *Uitgevaren voor de kamer van Zeeland* (Zutphen, 2006) 11-31.
- Jan de Vries en Ad van der Woude, *The first modern economy: Success, Failure and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1800* (Cambridge, 1997).
- Arnold Wolf, 'Einde van de VOC', *Numaga: Nijmeegs Katern* 16 (2002) 175-197.

Websites:

- Nationaal Archief, <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/index/nt00444?searchTerm=> (geraadpleegd 23 januari 2019)
- Dikke van Dale, <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/belezen#.XVPbQzeTLnE> (geraadpleegd 1 augustus 2019)
- Cambridge dictionary, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/literacy> (geraadpleegd 1 augustus 2019)

Beeld:

- Titelblad: Petrus Plancius geeft studenten les in het navigeren; David Vinckboons; Amsterdam; 1576-1629; inkttekening op doek; 26 x 28.6 cm; Metropolitan Museum of Art (US)